

/logo Saveta Evrope/
SAVET EVROPE

Parlamentarna skupština

Izveštaj o ratnoj šteti koju je pretrpela kulturna baština u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini koji podnosi Odbor za kulturu i obrazovanje

TREĆI INFORMATIVNI IZVEŠTAJ

Dok. 6904

20. septembar 1993.

Sadržaj

- A. Najnovije informacije, dr Colin Kaiser, stručni savetnik 2
 - B. Stanje kulturne baštine u Mostaru i Sarajevu, dr Marian Wenzel, Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue Foundation, stručni savetnik 11
 - C. Beleška o ratnoj šteti u Zadru, dr Marian Wenzel, 28
 - D. Kratka beleška o poseti Sarajevu (jun 1993. godine), g. Roger C. Shrimplin, predsednik East Europe Committee, Royal Institute of British Architects /Komitet za istočnu Evropu, Kraljevski institut arhitekata Britanije/ 31
 - E. Koordinacioni sastanak o kulturnoj baštini u bivšoj Jugoslaviji (Pariz, 28. jun 1993. godine) 34
 - F. Završna napomena 42
-

A. NAJNOVIJE INFORMACIJE I RATNOJ ŠTETI KOJU JE PRETRPELA KULTURNA BAŠTINA U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

dr Colin Kaiser, stručni savetnik

(jun 1993. godine)

Uvod

1. Na zahtev Komiteta za obrazovanje i kulturu (8. jun, Oslo), Potkomitet za arhitektonsku i umetničku baštinu nastavio je aktivnosti na utvrđivanju činjenica. Sledeći kratki izveštaj sastavljen je za potrebe koordinacionog sastanka

međunarodnih organizacija sazvanog na zahtev g. Jacquesa Baumela, predsednika Potkomiteta, za 28. jun u Parizu.

2. U junu su ostvarena dva bitna kontakta – sa Zavodom za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa u Sarajevu i s dr Nikolom Kovačem, ministrom za kulturu Bosne i Hercegovine, kojeg je dr Kaiser obavestio o aktivnostima Potkomiteta i sledećoj misiji u Sarajevo, koju će on rado primiti u Sarajevu.

Hrvatska

Rat se nastavlja

3. Područja navedena u drugom izveštaju, od Gospića do Šibenika, i dalje su izložena žestokim borbama, manje u vidu pokušaja zauzimanja teritorije a više kao artiljerijsko granatiranje, mahom po položajima na frontu, ali ponekad i po gradovima (naročito Zadru) i selima iza linija. Nijedan od hrvatskih zavoda nije dostavio informacije o stanju kulturne baštine pre ili nakon takvih granatiranja.

4. Situacija na okupiranim područjima u Hrvatskoj i dalje je nepoznata. Međutim, hrvatska sredstva javnog informisanja su javila da je nedavno srušena srednjovekovna katolička crkva sv. Ante u Kninu (južna Krajina) i da je parcela pretvorena u parking (slične optužbe iznete su u vezi s Aladža džamijom u Foči, Bosna i Hercegovina).

Inicijative za obnovu

5. Posle podnošenja prethodnog informativnog izveštaja na videlo su izašle sledeće inicijative:

Ecole d'Architecture de Nantes (Francuska) /Arhitektonski fakultet, Nant/

6. Grupa mladih arhitekata iz Zagreba uspostavila je kontakt s Arhitektonskim fakultetom u Nantu s namerom da izvrše procenu razaranja baštine i stambenih objekata u selu Nuštar u Slavoniji, i pripreme projekte za obnovu. Na Arhitektonskom fakultetu je od 26. maja do 3. juna bila postavljena izložba o Nuštru.

Inicijative u opštini Dubrovnik

7. Uopšteno govoreći, strana pomoć, osim one koju šalje hrvatska dijaspora, stiže sporo, i najuočljivije su inicijative nastale unutar zemlje.

8. Zagrebački ogranak Fondacije Soroš pružio je finansijsku pomoć za dokumentovanje stanja u selima u Primorju, koje će se obaviti u saradnji s dubrovačkim Zavodom za zaštitu istorijskih spomenika. Posle te prvobitne pomoći mogla bi da usledi pomoć za građevinski materijal.

9. Hrvatski *Caritas* je nabavio građevinski materijal za ta sela.

Bosna i Hercegovina

Intenziviranje i širenje borbi

10. Ratno razaranje kulturnog nasleđa se nastavlja i širi na područja koja su do sada bila pošteđena. Iako nasleđe Hrvatske polako zadobija međunarodnu pažnju, Bosna i Hercegovina do sada nije imala tu sreću. Štaviše, kvalitetne informacije i dalje su oskudne.

11. Međutim, dr Marian Wenzel, generalni sekretar udruženja Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue UK, i Roger Shrimplin, predsedavajući East Europe Committee of the Royal Institute of British Architects, sprovedi su prvu međunarodnu misiju za očuvanje kulturnog nasleđa u Sarajevu od 12. do 18. juna. Ovaj izveštaj pominje neke od informacija koje su prenete tokom njihove misije, ali treba da ih stigne još više pre sastanka zakazanog za 28. juni.

Srednja Bosna

12. Nakon Vašingtonske konferencije došlo je do eksplozije situacije u Srednjoj Bosni, od Mostara do Travnika: borbe oko Konjica, koje su ranije pokrenule bosanske snage (BiH) su se intenzivirale, a hrvatska štampa je optužila ove snage za paljenje mnogih sela. Oko Travnika, gde je UNPROFOR potvrdio da je HVO izazvao borbe u aprilu, došlo je do snažne protivofanzive snaga BiH, u kojoj je Travnik, zajedno sa okolnim selima, pretrpeo oštećenja dejstvima artiljerije obe strane. Svaka strana je optužila onu drugu za "etničko čišćenje" koje je dobrim delom počinjeno paljenjem. Treba istaći da su Konjic, a posebno Travnik, sami po sebi gradovi od istorijskog značaja.

13. Nema preciznih informacija o oštećenjima nanetim kulturnoj baštini, iako je dopisnik lista *La Monde* Yves Heller potvrdio da je došlo do divljačkog vandalizma snaga BiH u franjevačkom manastiru na Guča Gori i najmanje jednoj katoličkoj crkvi u Travniku (19. juni).

14. Međutim, izgleda da u Zenici postoji grupa bosanskih arhitekata koja prikuplja informacije o stanju kulturne baštine tamo. Možda bi planirana misija Potkomiteta mogla pokušati da stupi u kontakt sa njima.

Hercegovina

15. Dana 7. i 8. juna dr Marian Wenzel je bila u Mostaru ali nije mogla da vidi centar grada koji je u zoni fronta. Prema rečima zaposlenih u Zavodu za zaštitu spomenika, u požaru je uništena univerzitetska biblioteka, smeštena u podrumu zgrade koju koristi *Caritas* kao i dve lepe školske zgrade iz austrougarskog perioda, s kraja XIX veka, koje se nalaze na zapadnoj obali. Gimnaziji je bila samo malo oštećena fasada tokom borbi od aprila do juna 1992. godine. Do ovih incidenata je došlo u maju, tokom borbi između snaga HVO i BiH. Drugim rečima, uništavanje mostarske baštine ne jenjava. Osim toga, postoji bojazan da će "etničko čišćenje" koje sprovode snage BiH u Srednjoj Bosni, izazvati odmazdu širokih razmera u Mostaru koja neće poštediti ni tradicionalnu mahalu, niti džamije.

16. *REUTERS* izveštava (15. maja, na osnovu vesti jugoslovenske novinske agencije TANJUG) da je uništena jedna džamija u Ljubuškom, odnosno u zoni pod kontrolom snaga HVO.

Istočna i severna Bosna

17. Muslimanske enklave Goražde i Srebrenica bile su poprište žestokih borbi, sa teškim bombardovanjem prve tokom celog juna. Zapadna sredstva javnog informisanja su preneli tvrdnju posmatrača UNPROFOR da je 44% kuća u istočnom delu Goražda uništeno. Osim toga, Radio Sarajevo optužuje srpsku paravojску za razaranje mnogih sela oko ova dva grada.

18. Maglaj, koji se diči jednom od najlepših džamija u Bosni i Hercegovini, (Kuršumli džamija – “olovna džamija”) i centrom grada sa građevinama iz XVIII veka, po prvi put od početka rata bio je izložen zaista ozbiljnom artiljerijskom bombardovanju srpske vojske.

19. Naposljetku, bilo je mnogo borbi i na drugim mestima (naročito oko Gradačca).

20. Nema praktično nikakvih informacija o stanju kulturnog nasleđa na ovim područjima.

“Kulturno čišćenje” iza linija

21. U drugom informativnom izveštaju je pokrenut problem nastavka kulturnog čišćenja nakon što je izazvan rat. Takva situacija *de facto* postoji u područjima koja su velikom brzinom padala pod kontrolu srpske paravojске u aprilu-maju 1992. godine. Premda je, kako izgleda, do velikih razaranja došlo početkom rata, na nekim mestima džamije su ostavljene na miru.

22. Izgleda da se u Banjaluci najveći broj incidenata miniranja ili paljenja džamija odigrao u maju 1993. godine (najmanje četiri ili pet). Međutim, kako piše Jean-Baptiste Naudet (*Le Monde*, 17. juni), u Banjaluci je i dalje ostalo 10 od 15 džamija kojima se grad dičio pre rata. Drugim rečima, upotreba izraza “apokalipsa” bi značila da se preostalih 10 džamija smatra već uništenim i time bi se obeshrabrili pokušaji da se pokrene pitanje kulturnog nasleđa. (Vidi pismo sarajevskog Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa). Ako sporo etničko čišćenje na okupiranim područjima postaje pravilo, kulturno nasleđe je primarna meta noćnog vandalizma koji ne ubija nikoga već je smišljen da zastrašuje ono stanovništvo koje ustrajava u svom ostanku. To još više čini nužnom potrebu da se pokuša otkriti šta se tačno desilo sa kulturnim nasleđem posebno u područjima pod okupacijom srpskih snaga i da se nastoji da se zaštiti ono što je ostalo.

23. Možda bi jedan od načina da se spreče ovakva razaranja (i da se postave osnove za kulturnu saradnju u Bosni i Hercegovini posle rata) bio uspostavljanje razmene stručnjaka iz različitih područja. Oni bi proverili stanje baštine, a neutralnost njihovih zaključaka mogla bi se obezbediti prisustvom spoljnih posmatrača. Ovo je dr Wenzel predložila u Mostaru, a možda bi sličan poziv mogao uputiti i Potkomitet.

Ispravljanje izveštaja o šteti u Sarajevu

24. U drugom informativnom izveštaju dat je spisak mogućih oštećenja baštine. Od tada su primljene informacije o nekoliko kulturnih institucija i jednoj džamiji (koja je identifikovana na video kaseti).

Nacionalna i univerzitetska biblioteka

25. Prema izveštaju Fonda za pomoć Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, požar u biblioteci koji je izazvalo srpsko bombardovanje 23-24. avgusta 1992. godine uništio je depo na gornjem nivou – kompletan inventar za pozajmljivanje, sve priručnike, muzičku zbirku. Međutim sačuvane su inkunabule, rukopisi, arhive, retke knjige, bosanska zbirka i veliki dio zbirke periodike Bosne i Hercegovine, a da se i ne pominju neki uskladišteni naslovi iz drugih biblioteka. Drugim rečima, šteta je srećom bila manja nego što se strahovalo kada je reč o gubitku nezamenjivih dokumenata, ali je i dalje vrlo ozbiljna (možda 600.000 naslova – brojka koju je izneo dr Mustafić, od ukupno 1.500.000 bibliotečkih jedinica – vidi dole).

Zemaljski muzej

26. Prema izveštaju dr Wenzel muzej je pretrpeo manja oštećenja, ali je veliki deo arheološke zbirke ostao nezaštićen, na mestu na kojem se nalazi. Ona je preporučila da se rimski kameni spomenici i srednjovekovni nadgrobni spomenici omotaju gipsom i da se od zavesa i plastike za pokrivanje krova naprave vreće sa peskom.

Magribija džamija (XV vek)

27. Na spisku Rijasetu ova džamija je opisana kao ruševina, sa srušenim minaretom. Ova džamija, sa svojom karakterističnom drvenom verandom, jasno se vidi na video snimku sačinjenom verovatno u leto 1992. godine. Kameni minaret je zaista odrubljen, tik ispod visine krova, ali je na krovu vidljiv vrh minareta, verovatno napravljen od tradicionalnih materijala, a ne rekonstruisan od betona. Premda su crepovi odleteli sa drvene konstrukcije, sama konstrukcija se nije srušila. Drugi video snimak, nastao pre samo nekoliko meseci, prikazuje džamiju u istom stanju, nepokrivenog krova.

28. Ove informacije o biblioteci i džamiji pokazuju da sa svim podacima koji dolaze iz ratnih područja treba biti oprezan. Drugi i treći slučaj takođe ukazuju na ogromne materijalne – a verovatno psihološke prepreke – koje onemogućavaju ljudima da zaštite svoju baštinu. Obe ove stvari još više ukazuju na to koliko su potrebni međunarodno prisustvo i pomoć.

Pismo Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa (Sarajevo)

29. Po prvi put je uspostavljen zvanični kontakt sa institucijama koje se bave kulturnim nasleđem Sarajeva. U odgovoru na pismo savetnika od 6. aprila, dr Sejdalija Mustafić, direktor Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Sarajeva, uputio je 16. juna pismo faksom u Pariz. Ovo pismo sadrži približne opšte podatke o ozbiljnim

oštećenjima na verskim objektima i ukazuje na neke primere razaranja pojedinačnih primeraka baštine. Imajući na umu značaj ove kulturne institucije, to pismo se mora pažljivo razmotriti.

30. Kad je reč o islamskim verskim objektima, u pismu se tvrdi da je u Bosni i Hercegovini uništeno 900 džamija, da je još 550 teško oštećeno, a da 100 od tih uništenih džamija predstavljaju “najvrednije kulturne spomenike”, uključujući i 20 džamija koje potiču iz XVI veka.

31. Nemoguće je proceniti ove opšte podatke, osim što se može primetiti da se radi o daleko više od 613 islamskih objekata (uključujući mektebe, medrese, itd.) koji se nalaze na spisku Rijasetu (od septembra 1992. do februara 1993. godine, koji se pominje u prethodnom izvještaju), i da su informacije u Rijasetovom spisku često bile preterane.

32. Pored toga, interesantno je uporediti brojku od 1.450 uništenih ili teško oštećenih džamija sa ukupnim brojem oštećenih spomenika registrovanih u Hrvatskoj koji iznosi 801, a uključuje i spomenike sa manjim oštećenjima. Ako bi ovi podaci bili tačni, onda bi šteta naneta verskim objektima iz Otomanskog perioda daleko premašila razaranja do kojih je došlo u oba svetska rata u Bosni i Hercegovini. To bi zaista predstavljalo gotovo potpuno uništenje te baštine u okupiranim područjima.

33. Pismo takođe ističe da je uništeno oko 100 katoličkih crkava, samostana i drugih katoličkih objekata, a “približno isti broj ...ozbiljno oštećen”. Bosanska nadbiskupija u svom spisku iz marta 1993. godine navodi 103 objekta različitog stepena oštećenja, ali taj spisak takođe uključuje objekte za koje nema nikakvih informacija (5). Prema pisanju francuskog novinara koji je dva puta bio u Banjaluci (Jean-Baptiste Naudet), banjalučka nadbiskupija je saopštila da je uništeno 26 crkava, a da su još 32 pretrpele izvestan stepen oštećenja na područjima izvan fronta, ne pominjući župne dvorove i druge crkvene objekte. Ako se zbroje ta dva spiska – a oni ne uključuju katoličke objekte u Hercegovini i jugoistočnoj Bosni – oni onda predstavljaju ukupno 156 zgrada i kompleksa sa različitim stepenom oštećenja. Oni ustvari ne predstavljaju nikakvo merilo za upoređivanje sa podacima sarajevskog Zavoda. Osim toga, niko sa strane nije verifikovao ni podatke Instituta, ni ove dve nadbiskupije.

34. Pismo ne sadrži nikakve podatke o pravoslavnim objektima, osim što pominje da je “nekoliko veoma vrednih verskih objekata ...takođe uništeno”.

35. U pismu se skreće pažnja na razaranje (ili ozbiljno oštećenje) hodočasničkih crkava i drugih svetih mesta, na arheološka nalazišta i na kulturne institucije u Sarajevu. Ako su informacije o Sarajevu po svemu sudeći najvećim delom tačne, uopšte nije izvesno da je oštećeno arheološko nalazište Mogorjelo. U decembru 1992. godine arhitekte i arheolozi iz Mostara savetniku ga nisu pokazali, tvrdeći da mu nije naneta šteta.

36. Naposljetku, u pismu se ističe “sistematsko i planirano razaranje urbanih celina starih gradova u kojima su uglavnom živeli bosanski Muslimani (u proseku 90%) i navodi jedan broj manjih i većih gradova koji su bili izloženi teškom bombardovanju, ali takođe pominje Blagaj, koji barem u decembru 1992. godine, nije bio jako oštećen. Nije sasvim jasno da li se “90%” odnosi na gradsko stanovništvo koje je muslimansko ili na razaranje. Ovako visoki procenti su obično pominjani u vezi sa Mostarom (za period pre decembra

1992. godine) i oni su bili besmisleni i kontraproduktivni. Uz to, nisu samo muslimanske četvrti bombardovane. Uz sva ova pitanja i rezerve, nema sumnje da su stari gradski centri često bili meta.

37. Pismo dr Mustafića je izuzetno alarmantno. Kada je reč o muslimanskoj baštini, reč "katastrofa" koja se činila adekvatnom u prethodnom izveštaju, zamenjena je rečju "apokalipsa". Lako je kritikovati pismo čija je osnovna namera bila da uspostavi kontakt sa Potkomitetom, a ne da pruži informacije. Bez odobravanja onoga što je napisao dr Mustafić, dovoljno je – posebno sledeći prethodne izveštaje – istaći neophodnost jačanja interesovanja međunarodne zajednice i njenih predstavnika na licu mesta za stanje kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Preterane procene razaranja koje potiču od ljudi s datih područja često se žigošu kao propaganda (dok su one često odraz očajanja i zaprepaštenosti zbog razaranja) i one mogu imati povratni negativni efekat na one koji su ih predložili i biti prepreka u radu onih organizacija koje pokušavaju da intervenišu u korist ove baštine. Ako je došlo do apokalipse, međunarodna zajednica će verovati jedino nekoj međunarodnoj organizaciji.

Obnova kulturne baštine Bosne i Hercegovine

Fond za obnovu Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Bosni i Hercegovini

38. U novembru 1992, na sastanku članova Helsinškog građanskog parlamenta, odlučeno je da se pokrene projekat za rekonstrukciju Nacionalne i univerzitetske biblioteke u Sarajevu. U apelu koji je poslao međunarodni sekretarijat naglašava se da "ne smemo čekati bolja vremena" ili "adekvatnije uslove" i da "u pokretanju projekata za rekonstrukciju – uprkos daljem trajanju rata i razaranja mi poništavamo efekte razaranja".

39. U okviru projekta se poziva na korišćenje mreže međunarodnih Pen klubova, podršku intelektualaca, distribuciju i objavljivanje peticija u prestižnoj periodici, kao i drugih sredstava kojima se može skrenuti pažnja intelektualaca širom sveta. Potrebno je obezbediti i da velike biblioteke prime i uskladište knjige za buduću obnovljenu biblioteku, kontaktirati veliki broj izdavača, biblioteka, akademija i crkava da bi se ponovo uspostavio knjižni fond, tražiti od glavnih proizvođača kompjutera donacije u opremi i sistemima. Potprojekti uključuju stvaranje Ratne arhive i baze podataka u vezi s njom i donacije radova umetnika za muzej moderne umetnosti koji će biti deo kompleksa biblioteke (potprojekat "Gernika").

40. Nakon pokretanja ovog projekta, na Institutu za informatiku u Mariboru, Slovenija, osnovan je Fond za pomoć u katastrofi, koji je sada institucionalna baza ovog projekta. Zaduženi su koordinatori u Kopenhagenu, Sijeni i na Malti.

41. Opseg ovog projekta se stalno proširuje i obuhvata i Orijentalni institut i sve državne i univerzitetske biblioteke koje su pretrpele ratna oštećenja (15. juni). UNESCO će odrediti međunarodni komitet za fondaciju, a Međunarodna federacija udruženja biblioteka i bibliotečkih institucija će biti tesno s njom povezana.

42. Ovo je do danas, zajedno sa Akcionim planom UNESCO za Stari grad Dubrovnik, najambiciozniji međunarodni projekat rekonstrukcije/restauracije na polju kulture u zemljama koje direktno učestvuju u ratu. Lako je ukazati na teškoće koje su svojstvene

ovako velikom poduhvatu, ali se ne sme zaboraviti njegova sposobnost da izazove pažnju i podstakne druge napore, posebno time što ruši upornu predrasudu da se ništa ne može uraditi dok se rat ne završi.

Zaključak

43. Ovaj izveštaj ne sadrži zaključke i preporuke koji već nisu izneti u prethodnim izveštajima: situacija u Bosni i Hercegovini i u velikom delu Hrvatske danas je gora nego pre šest meseci i mogu se doneti isti zaključci i preporuke. Ono što se pre može naglasiti nego dodati jeste zaprepašujuće odsustvo volje međunarodne zajednice kada je reč o tome da se odbrani kulturno nasleđe Hrvatske i Bosne i Hercegovine ili čak i da se zamisli kako bi mogla izgledati njegova budućnost kada prestanu borbe.

44. Ova volja bi se mogla izraziti u pokretanju kampanje za jednu ili obe zemlje teško oštećene ratom pa čak i kampanja, po uzoru na gorepomenute, za džamije Bosne i Hercegovine ili istorijsku četvrt Mostara, koji su ovim ratom oštećeni mnogo više nego Stari grad u Dubrovniku, i premda možda nemaju podjednaku vrednost za svetsku arhitektonsku baštinu, svakako imaju daleko veću vrednost u ljudskom smislu kao simbol zajedničkog života različitih zajednica. Svaka od njih mogla bi se ozbiljno kritikovati zbog zanemarivanja ovog ili onog tipa kulturne baštine, ali takva kritika može poslužiti da stimuliše druge napore. U sadašnjem trenutku se čini da se međunarodna zajednica oslanja na ustaljeno poimanje međunarodne kulturne saradnje i pritom nije u stanju da se uhvati ukoštac sa veličinom i značajem katastrofe koja nastavlja da se širi.

Dodatak**Pismo dr Sejdalije Mustafića, direktora Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, Sarajevo
upućeno dr Kaiseru (juna 1993. godine)**

.....

Obraćamo Vam se pozivajući se na Vaše pismo upućeno gđi Azri Begić 6. aprila u kojem tražite podatke o razaranju kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Želeli bismo da Vas obavestimo da je Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine, osnovan 1945. godine, zvanična institucija za zaštitu kulturnog i prirodnog naslijeđa. Naš Zavod je redovno informisao UNESCO i druge međunarodne organizacije koje se bave problemima razaranja i uništavanja kulturnog naslijeđa u BiH od početka agresije u aprilu 1992. godine, na osnovu podataka prikupljenih prošle godine. Međutim, do sada nismo dobili nikakav odgovor. Možda je bilo problema zbog blokade u komunikacijama, ali u svakom slučaju, sa našim Zavodom se može stupiti u kontakt preko Vlade ili njenih ministarstava.

Drago nam je što želite da se informišete o razaranju kulturnog naslijeđa da biste preduzeli neke inicijative. Koristimo ovu priliku da Vas po prvi put ukratko informišemo o veoma teškoj situaciji baštine stanovništva Bosne i Hercegovine, posebno Muslimana:

- 1) Uništena su ili teško oštećena sveta mesta katoličke religije (crkva Sv. Ive u Podmilačju blizu Jajca, svetišta Majke Isusove u Komušini i Olovu), muslimanske religije (Ajvatovica blizu Prusca), pravoslavne religije (manastir u Žitomislicima blizu Mostara), jevrejske religije (groblje i Havra Moše Danona).
- 2) Oštećena su mnoga arheološka nalazišta (Mogorjelo, Visići, Ošanići) i posebno mnoge nekropole sa nadgrobnim spomenicima (Radimlja, Boljuni, Bivolje Brdo).
- 3) Brojni verski objekti su potpuno uništeni ili teško oštećeni. Potpuno je uništeno 900 džamija (550 ih je teško oštećeno) od kojih 100 predstavlja najvrednije kulturne spomenike (oko 20 džamija potiče iz XVI veka); oko 100 crkava, samostana i drugih zgrada koje pripadaju Katoličkoj crkvi (gotovo isti broj je ozbiljno oštećen). Nekoliko veoma vrednih verskih objekata Pravoslavne crkve je takođe uništeno.
- 4) Nekoliko kulturnih institucija je potpuno uništeno. Nacionalna biblioteka je potpuno spaljena (600.000 knjiga), Orijentalni institut (oko 30.000 rukopisa iz XVI i XVII veka), Olimpijski muzej i druge institucije. Zemaljski muzej (osnovan 1888. godine), Muzej Grada Sarajeva (osnovan 1945. godine), Arhiva grada Sarajeva, Umjetnička galerija i neke druge institucije su ozbiljno oštećene.
- 5) Osnovna karakteristika razarajućeg pohoda agresorske vojske je sistematsko i plansko uništavanje starih gradskih urbanih četvrti uglavnom naseljenih bosanskim Muslimanima (u proseku 70%) kao što su: Gradačac, Stolac, Tešanj, Prusac, Blagaj, Zvornik, Višegrad, Foča, Bihać, Maglaj. Posebno su teško oštećeni stari grad u Mostaru i Sarajevo.

Samo smo ukratko pomenuli koliko kulturnog nasleđa je uništeno ili oštećeno, a i dalje se uništava, istog ovog dana kad Vam šaljemo ovu telefaks poruku. Zato bismo želeli da Vas zamolimo da nam kažete za koje vrste podataka ste zainteresovani, tako da Vam možemo staviti na raspolaganje bolje dokumentovane i objašnjene podatke da ih koristite u svrhe u koje su Vam potrebne.

Za početak naše saradnje predložili bismo sledeće:

- 1) Mislimo da bi bilo jako korisno ako biste Vi i delegacija Saveta Evrope posetili BiH, u stvari Sarajevo i neka druga mesta koja je moguće posetiti, da biste se na licu mesta uverili u katastrofalno razaranje kulturne baštine BiH, kao dela evropske baštine.
- 2) Molimo Vas da nam dozvolite da sugerišemo kakvu vrstu inicijative treba pokrenuti da bi Savet Evrope raspravljao o temi razaranja kulturne baštine BiH.
- 3) Mislimo da je neophodno pozabaviti se pitanjem uticaja i koordinacije Saveta Evrope, UNESCO i drugih međunarodnih organizacija koje se bave kulturnom baštinom.
- 4) Spremni smo da vam pošaljemo opširnije i dokumentovane informacije o lokalitetima o kojima imamo podataka.
- 5) Za dalje kontakte, naša adresa je Njegoševa 8/III, 71000 Sarajevo, PB 650; telefon (071) 663 299; telefaks (071) 144 6327 preko Ministarstva za spoljne poslove.

Nadamo se da će se naši kontakti nastaviti.

.....

B. STANJE KULTURNE BAŠTINE U MOSTARU I SARAJEVU

dr Marian Wenzel

Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue Foundation

i stručni savetnik (London, 27. jun 1993. godine)

Informacije koje slede prikupili su dr Marian Wenzel, generalni sekretar udruženja *Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue Foundation* (Ujedinjeno Kraljevstvo), u periodu od 3. do 26. juna 1993. godine, i g. Roger Shrimplin, predsedavajući *East Europe Committee, Royal Institute of British Architects (RIBA)*, u periodu od 12. do 19. juna 1993. godine.

Sarajevo je posetio ograničen broj umetnika-izvođača, kao i novinara, političara i humanitarnih radnika, a u Mostaru su bili predstavnici raznih kulturnih organizacija koje se bave baštinom (kao što je dr Colin Kaiser, stručni savetnik Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, i Francesca von Habsburg i dr Eric von Hendriksen iz fondacije *ARCH*), ali su Marian Wenzel i Roger Shrimplin ovim putovanjem postali **prvi stručnjaci za kulturnu baštinu koji su posetili Sarajevo.**

I. Okolnosti poseta Mostaru i Sarajevu

(a) Pokrovitelj putovanja

I Marian Wenzel i Roger Shrimplin su pozvani kao gosti bosanske Vlade. Međutim, troškove njihovog putovanja pokrio je niz institucija, od kojih neke nisu bile bosanske.

Slobodu kretanja za oboje obezbeđena je izdavanjem novinarskih propusnica časopisa *Art Newspaper*, London i Torino (urednik Anna Somers-Cocks).

Kartu za gđu Wenzel i deo hotelskih troškova u Splitu i Međugorju, u kojem je održano nekoliko sastanaka s kolegama iz Mostara, platili su g. Mamon Nahas iz Informativnog centra Bosne i Hercegovine u Londonu, koji trenutno funkcioniše kao bosanska ambasada.

Gospoda Wenzel je u Splitu najpre bila gost Zavoda za zaštitu istorijskih spomenika Župe Split (direktor dr Joško Belamarić), a potom je, do dolaska g. Shrimplina 12. juna, boravila kod dr Nade Ružić, sekretara za kulturu, istoriju i sport grada Splita.

Nakon dolaska g. Shrimplina, deo troškova hotelskog smeštaja za oboje snosio je Centar za logistiku Vlade Republike Bosne i Hercegovine u Splitu.

Hotelski smeštaj gđe Wenzel u Sarajevu, u hotelu "Holiday Inn" platio je Fond otvoreno društvo, Soroš, Bosna (direktor Zdravko Grebo), a smeštaj g. Rogera Shrimplina u potpunosti je platila bosanska Vlada, na poseban zahtev koji je bosanski predsednik Alije Izetbegović dao pre odlaska u Tursku. Neophodno je reći da je neposredno pre ove posete, British Foreign Service obavestio British Council, koji obično pokriva troškove putovanja Rogera Shrimplina po istočnoj Evropi, da mu nije dopušteno da plaća posete Bosni vezane za kulturu. Zato je g. Shrimplin morao sam da plati avionsku kartu i veći deo drugih troškova izvan Sarajeva.

Gospoda Wenzel je naposljetku od Saveta Evrope dobila honorar za sastavljanje ovog izveštaja.

(b) Način putovanja

U Sarajevo i iz njega putovalo se avionom, i to letelicama UNHCR za prevoz hrane i trupa. Da bi se njima letelo trebalo je imati overenu UNPROFOR novinarsku propusnicu i pancirni prsluk. Prevoz unutar zemlje, do zgrade PTT u Sarajevu, obezbeđen je oklopnim vozilima UNPROFOR i UNICEF. I g. Shrimplin i gđa Wenzel su povremeno koristili taksi: gđa Wenzel je taksijem prešla "snajpersku aleju" (Bulevar Vojvode Putnika) koja se nalazi između Zemaljskog muzeja i hotela "Holiday Inn", ali je od muzeja do grada otišla pešice ulicom koja je paralelna sa "snajperskom alejom" jer se to smatralo bezbednijim.

U relevantne delove grada išlo se pešice. Pravilo je bilo da su se raskršća s kojih se mogao videti Trebević, gde su se nalazila snajperska gnezda, prelazila trčeći. Vladalo je uverenje da vas snajper ne pogađa ako trčite. Moglo bi se desiti da vas greškom pogodi dok trčite, gađajući nekog ispred vas, ali se to retko dešavalo. U nekim delovima grada su duž trotoara bili postavljeni veliki zakloni kako pešaci ne bi bili u vidokrugu snajpera. Snajperisti su

zapravo hteli da pokažu pešacima da mogu da ih pogode bilo kada, ali ponekad odluče da to ne učine. Za vreme dok su gđa Wenzel i g. Shrimplin bili u Sarajevu snajperima su gađani psi koji su išli ulicama s ljudima i cisterne kojima je na raznim mestima u gradu stanovništvu dostavljana voda.

(Tokom boravka u Sarajevu samo tokom kratkih perioda nije bilo snajperske vatre i nije se čulo granatiranje; u petak, 18. juna u podne nakratko je došlo do prekida vatre koji je trajao samo 32 minuta.)

U stvari, bilo je teže ući u Mostar nego u Sarajevo. U vreme kad je gđa Wenzel želela da poseti Mostar, od 5. do 8. juna, u gradu su trajale borbe i mada su autobusi na liniji Split-Mostar išli svih tih dana, vožnja njima se izbegavala. Gospođa Wenzel se priključila grupi odabranih predstavnika kulturnih organizacija iz Splita koji su bili pozvani da prisustvuju svečanosti u Širokom Brijegu, Hercegovina, u znak sećanja na "mučeništvo" koje je veliki broj franjevaca iz tog mesta pretrpeo u rukama partizana krajem Drugog svetskog rata. U međuvremenu je mostarski Odsek za zaštitu istorijskih spomenika stupio u kontakt sa splitskim Zavodom za zaštitu spomenika, saznao da se gđa Wenzel nalazi u Širokom Brijegu i tamo je pronašao. Mostarski Odsek joj je pronašao smeštaj u Međugorju, gde su njegovi predstavnici svakodnevno dolazili na razgovore s njom.

Dana 7. juna gđa Wenzel pozvana je u grad da vidi sedište Odseka i da se sastane sa Srećkom Vučinom, šefom kabineta vlade Zapadne Hercegovine. On je izjavio da je posvećen zaštiti spomenika i pružio uverenje da je Stari most u Mostaru i dalje na svom mestu, gđi Wenzel je dao dve knjige s posvetom i pozajmio joj pancirni prsluk, a članovima Zavoda dao novac za benzin da se gđa Wenzel sutradan preveze nazad do Splita. U blizini njegove kancelarije došlo je do pucnjave iz pešadijskog naoružanja i nije bilo moguće pregledati spomenike, mada je ta služba pružila detaljne podatke o nedavnim gubicima.

Dana 7. juna 1993. godine linija fronta navodno je prolazila blizu katoličke crkve koju je posetio g. Kaiser, oko 300-400 metara od kancelarije Srećka Vučine.

II. MOSTAR

(a) Ustanove koje se bave baštinom

Odsek za zaštitu spomenika je deo organa po imenu Javno preduzeće za obnovu i razvoj Mostara, od kojeg bi Odsek voleo da bude manje zavistan.

Javno preduzeće za obnovu i razvoj Mostara, prema rečima direktora Borislava Puljića, u celini je zaduženo za sledeće:

- a) gradsku infrastrukturu (komunalne službe)
- b) kontrolu urbanističkog razvoja
- c) zaštitu okoline
- d) zaštitu istorijskih objekata (gorepomenuti Odsek)

e) dodelu stambenih i drugih objekata pod kontrolom grada.

Službenici **Odseka za zaštitu istorijskih spomenika Mostara**: direktor Tihomir Rožić i istoričari umetnosti Ivanka Ribarević i Tanja Mićević išli su zajedno s gđom Wenzel. Te osobe nisu bile u mogućnosti da odlaze na područja zahvaćena ratom, kao ni da posećuju svoje porodice i prijatelje na levoj obali, pod kontrolom bosanskih (takozvanih muslimanskih) snaga koje su napadale HVO. Nekoliko drugih službenika Odseka odsečeni su na levoj obali, ali su živi i zdravi, kao i roditelji Tanje Mićević. Još dva službenika Odseka, koji su navodno Muslimani, nisu bili odsečeni na levoj obali i vide se na fotografiji zaposlenih u Odseku koju je snimila gđa Wenzel. Prisutan je bio i fotograf Ćiro Raič.

(b) Gubici u Mostaru i nova šteta, usled čega su odloženi objavljivanje knjige *Mostar Urbicid* i poseta dr Colina Kaisera decembra 1993. godine

Službenici Odseka izvinili su se što nisu mogli da popune formulare za evidentiranje štete koje im je dao g. Kaiser. Oni nisu mogli slobodno da se kreću i pobliže pregledaju te objekte a pišaće mašine su im u kvaru.

Primećena je izvesna nova šteta, nastala kao nastavak prethodne situacije, otežane jer nije stigla pomoć. Osnovne gradske službe, uključujući napajanje strujom, kanalizaciju i vodovod, još uvek su dobrim delom uništene. Desna obala ima vode koja se dobija iz izvesnog broja bunara i izvora na toj obali. Na levoj obali nema vode i ljudi moraju da je nabavljaju na udaljenim mestima. U nekim ustanovama sada rade telefoni; g. Kaiseru, koji je u Parizu, uspeali smo da telefoniramo iz kancelarije Odseka.

Stanje javnih objekata u suštini se nije promenilo. Nisu izvršene potrebne brze popravke. Ljudi su popravljali sopstvene kuće (što se moglo videti u svuda u Mostaru gde se moglo otići; na primer, zamenjen je veći deo slomljenih prozora, što je takođe bilo moguće zbog pristupa obali), ali niko ne obnavlja javne objekte od istorijskog značaja; oni čekaju da im se ukaže stručna pažnja. Dosad su kiša i atmosferske prilike ostavili traga na svemu.

Odsek je planirao da izvrši neke popravke Muzeja Hercegovine, starog mesdžida kod Starog mosta, ali je Muzej Hercegovine zauzela Islamska zajednica. U svakom slučaju, oštećenja Muzeja podrazumevaju i štetu koja je zbirci naneta tako što su je Srbi pokrali. Početkom rata je nestao veliki broj eksponata, uključujući oružje, deo nakita i zlatnike iz numizmatičke zbirke.

Arhiva je veoma oštećena jer je paus-papir bio izložen atmosferskim prilikama, te je moguće da je spasen veoma mali broj crteža gradskih objekata.

Spomenici koji su nedavno oštećeni označeni su na fotokopijama koje je snimio g. Kaiser, kao i na kopiji mape u knjizi *Mostar Urbicid*.

Ovde su pomenuti samo gubici koje su sa sigurnošću potvrdili službenici Odseka za zaštitu istorijskih spomenika u Mostaru:

A. Gubici od januara do juna: na području Bjelušine, Brankovca i Luke:

1. Stara pravoslavna crkva, srušena 14-15. januara;
2. Takozvana Ruska ambasada, zgrada ruskog konzulata iz austrijskog perioda, izgorela (objekti 1 i 2 nalaze se s jedne i druge strane nove pravoslavne crkve);
3. "Kraljeva kuća", star kuća u austrijskom stilu na levoj obali, Donja Mahala, uništena nakon odlaska g. Kaisera;
4. Kuća iz austrijskog perioda u ulici Maršala Tita;
5. Kuća iz austrijskog perioda na Lučkom mostu.

B. Gubici u maju: Ti gubici naneti su zapadno od nekadašnjeg istorijskog centra grada, u smeru kasnije formiranog centra grada, između područja zvanog Cernica i velikog "ronda", to jest, kružnog toka, na istoku. Radi se o sledećim objektima:

1. Kuća Mikačića: zgrada u *art nouveau* stilu, potpuno izgorela. Njene slike nema ni u knjizi *Mostar Urbicid*, ni među fotografijama g. Kaisera iz decembra 1992. godine;
2. Univerzitetska biblioteka. Knjige su prebačene u podrum, a gornji deo zgrade koristio je *Caritas*. Sveštenik iz *Caritasa* Ivan Vukčić je uhapšen.
3. Treća osnovna škola.

Iako su sužbenici Odseka potpuno sigurni u ove gubitke, do vremena sastavljanja ovog materijala mogli su da posete samo Univerzitetsku biblioteku.

(c) Nedavne aktivnosti tima Odseka za zaštitu istorijskih spomenika Mostara

Neznatne su. Kažu da su na početku imali puno energije. Ni sami ne znaju kako su uspeali da izdaju knjigu *Mostar Urbicid*. Sada je sve mnogo teže. Tihomirova žena i ćerka su na moru. Ivankini muž i ćerka su u Zagrebu. Cele noći je bilo pucnjave od koje nisu mogli da spavaju i iznurla ih je (gđi Wenzel su ljudi u Zadru isto govorili u vezi s pucnjavom).

Nedavno su se obratili fondaciji Aga Khan, ali nisu dobili nikakvu pomoć.

Šta je Mostar želeo da kaže Sarajevu: Mostar je želeo da kaže Sarajevu da je Odsek aktivan – oni sami smatraju se aktivnim, mada je to teže nego ranije usled velikog broja tehničkih problema. Sve međunarodne ustanove su obaveštene šta im se dogodilo i svima je poslata knjiga *Mostar Urbicid*. Sve knjige su izgubili u požaru i potrebne su im knjige za istraživački rad. Nadali su se da će dobiti knjige u zamenu za *Mostar Urbicid*, ali nisu uspeali da dobiju nijednu. Nadali su se da će nekako stupiti u kontakt sa paralelnim zavodima u Sarajevu i s njima razmeniti materijal.

Za kakve konkretne projekte su Mostaru potrebna finansijska sredstva:

(i) **Želeli bi da izdaju nastavak knjige *Mostar Urbicid* koji bi obuhvatao nova oštećenja, ako i nove vrste spomenika, kao što su stećci.** Planirali su tiraž od oko 3.000 primeraka, kao i za prethodnu knjigu, što predstavlja oko 60.000 štampanih stranica.

(ii) **Ostali su bez foto-laboratorije,** pošto je laboratorija Ćire Raića izgorela. Nemaju ni foto-materijala, a celokupna arhiva s kontakt-kopijama za čitavu Hercegovinu je izgorela. Međutim, još uvek imaju negative – oko 100.000 negativa za Hercegovinu, po brojevima pohranjene u kutijama. **Potreban im je novac da ponovo odštampaju sve Ćirove fotografije.** Tako bi se sačuvao deo dokumentacije i Hercegovini.

Napomena: U Sarajevu je procenjeno da je sačuvana kompletna zbirka Gojka Sikimića, fotografa iz Umjetničke galerije, koji je snimio ogromnu količinu fotografija kulturne baštine širom Bosne. On je u penziji, ali se postarao da njegov naslednik u Galeriji ima pravo da ih po potrebi ponovo odštampa. Te fotografije je nažalost snimio u privatnoj režiji i verovatno ih i dalje prodaje po visokoj ceni. Međutim, sačuvani su negativni.

(iii) **Treba kupiti ili dobiti publikacije i knjige.** Kao što je gore rečeno, izgorela je cela biblioteka. Želeli bi sve što je vezano za ratnu situaciju, naročito ono što je objavljeno u Sarajevu.

(iv) **Potrebna im je prihvatna kancelarija izvan ratne zone u kojoj bi mogli da primaju pošiljke.** Oni predlažu Međugorje, koje je blizu i u koje stiže pošta.

Zapažanje: Tim je **veoma** želeo da stupi u kontakt s kolegama iz Sarajeva, ali su verovali u užasne propagandne priče o Muslimanima i svi su govorili da ne očekuju da će išta dobiti od Sarajeva, koje je oduvek želelo da bude u centru. Plan Muslimana je bio da iz Mostara isteraju sve Hrvate, pa su unapred odštampali jedan broj *Oslobođenja* (što je otkrio HVO) u kojem je pisalo da su bosanski Muslimani time “oslobodili” Mostar. Ljudi u Sarajevu su se od sveg srca smejali kad su za to čuli, ali je Tihomir Rozić bio duboko uveren da je to tačno. Sarajevo se, s druge strane, osećalo ugroženim zbog ideje da se u Međugorju formira prihvatna kancelarija koja bi se na bilo koji način ticala bosanske kulture.

(d) Drugi gubici u Hercegovini

Srednjovekovna groblja i nadgrobni spomenici koje je pregledao Ćiro Raić i koji su još uvek netaknuti: **Jezero, područje Konjica** (nadgrobni spomenici su nakon izgradnje hidrocentrale premešteni na novu lokaciju). **Boljuni, Hrasno** (nadgrobni spomenici us obrasli rastinjem, što doprinosi njihovom očuvanju), **Glumina, Hrasno**. Oštećeni nadgrobni spomenici: **Trebimlja, Popovo Polje**, pored crkvice koja je sada srušena sa zemljom. To se može dovesti u vezu s razaranjem u Konavlima, jer se ta crkvice nalazi na pola puta od Popovog Polja do obale. Prema njegovim tvrdnjama, ti nadgrobni spomenici uništeni su granatama. U poređenju s drugim pomenutim lokacijama, u Trebimlji je veoma mali broj spomenika s figurativnom dekoracijom.

Ćiro Raič je izjavio da je **nekropola Radimlja u Stocu** još uvek neoštećena, ali Vlado Palameta (koji je nekad živeo u Stocu, a sada u Međugorju i živeo je zainteresovan za srednjovekovne stećke) tvrdi da nije tako. On je rekao je tamo sve u redu, osim što je na velikom nadgrobnom spomeniku iz XV veka u obliku velikog krsta koji prikazuje čoveka s podignutom predimenzioniranom desnom rukom, lice uništeno mecima.

III. SARAJEVO

(a) Kulturne i naučne institucije u Sarajevu

1. VLADINI ORGANI (BiH)

Ministarstvo spoljnih poslova:

Jasmina Pašalić, ministar

Hasan Dervišbegović, ministar (bivši ambasador u Kuvajtu)

Husein Panjata, ministar (za odnose s UNESCO)

Zavod za urbanizam

Mustafa Dizdarević, ministar za arhitekturu, prostorno planiranje, urbanistički razvoj i nasleđe

Amra Hadži Muhamedović, zamenik ministra

Mustafa Dizdarević je verovatno najpoznatiji kao vođa akcije projektovanja i izgradnje stambenih objekata u Sarajevu i okolini pre i posle Olimpijskih igara, tokom kojih je sazeo više od 1.000 stanova. Njegov zavod je zadužen za urbanistički razvoj širom Bosne i Hercegovine.

Njegove napomene: teško mu je da gleda razaranje zidane baštine Bosne. Čini mu se da je uništeno skoro 75% ukupne baštine u zemlji i nema sumnje da je to konkretno razaranje baštine jedan od vidova genocida.

Sarajevske ustanove su od početka srpske agresije u Bosni počele da sastavljaju spiskove nanete štete, ali su zbog nedostatka informacija o okupiranim teritorijama imale velike teškoće da tačno ocene izveštaje o šteti. Sarajevo traži da se u Bosnu pošalje specijalna misija UNESCO za Bosnu koja će biti trajnog karaktera i imati sledeće zadatke:

- (1) da dođe do pouzdanih podataka s okupiranih područja;
- (2) da pomogne da se sačuva ono što je preostalo, naročito u Sarajevu;
- (3) da pomogne bosanskim stručnjacima da prošire svoja stručna znanja tako što će dobijati tehničke savete iz inostranstva.

2. SKUPŠTINA GRADA SARAJEVA

Profesor Muhamed Kreševljaković, gradonačelnik Sarajeva i predsjednik Skupštine grada

Gradonačelnik je veoma zainteresovan za kulturu i sudbinu spomenika. On raspolaže informacijama o skrovištima u kojima je pohranjena pokretna baština.

3. ZAVODI ZA ZAŠTITU SPOMENIKA

Federalni zavod za zaštitu spomenika

dr Sejdalija Mustafić, direktor

Mevlida Serdaravić, sekretar

Ferhad Mulabegović, arhitekta i konzervator

Gospođa Wenzel posetila je Zavod 15. juna 1993. godine. Sva dokumentacija je bezbedna. Postoji kompjuterizovani spisak glavnih spomenika u BiH čija se oštećenja mogu proveriti (trenutno spisak ne može da se odštampa jer nema struje ili mastila za štampač).

Zavod je veoma zabrinut zbog vesti o Mostaru, pošto Mostar spada u njihovu nadležnost. Hteli su da znaju koja količina mostarske dokumentacije za celu Hercegovinu je nestala, pošto bi deo mogli da nadoknade. Oni takođe prate situaciju u vezi sa uništenim spomenicima u Mostaru i gđa Wenzel im je pružila neke nove informacije.

Gradski zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa

Sarajevo:

Dženana Gološ, direktor

Snežana Mustapčić, istoričar umetnosti i arheolog

Dokumentacija je bezbedna, ali je većina zaposlenih otišla. Zapravo je u delu Sarajeva pod srpskom kontrolom ostalo veoma malo istoričara umetnosti i arheologa; većina je otišla a ostali žive na Grbavici, koja je pod srpskom kontrolom i ne mogu da pređu na stranu koju drže bosanske vlasti, drugi su i dalje u Sarajevu, ali su nedavno penzionisani i izbegavaju da ponude pomoć.

4. USTANOVE KOJE SE BAVE ISTORIJOM UMETNOSTI I ARHEOLOGIJOM

Umjetnička galerija:

Vefik Hadžismailović, direktor

Azra Begić, kustos

Nermina Zildžo, kustos

Na zgradi su slomljeni prozori, ali je u osnovi u dobrom stanju. Umetnička dela (mahom savremena) su spakovana i pohranjena u podrumu.

U nizu izložbi koje je Galerija organizovala tokom rata bila je i izložba naslovljena "Ranjene slike", na kojoj su u jednoj oštećenoj crkvi bile izložene oštećene slike i dela jevrejskih slikara iz XX veka.

Akademija likovnih umetnosti:

dr Muhamed Karamehmedović, profesor istorije umetnosti

Zemaljski muzej:

dr Rizo Sijarić, direktor (prirodoslovlje)

Lidija Žeravica Fekeža, arheolog

Esad Vošković i Jasminka Šišić, konzervatorska laboratorija

Pokretni eksponati iz muzeja (uključujući Hagadu španskih Jevreja iz XIV veka) je prof. Imamović pohranio na bezbednom, ali su rimski kameni spomenici u lapidarijumu u dvorištu i unutar zgrade ostali nezaštićeni.

Iz muzeja je otišlo sedamdeset zaposlenih. Preostalo tehničko osoblje nije znalo koji materijal da upotrebi za zaštitu nezaštićenih eksponata: gđa Wenzel je predložila da se od zavesa naprave vreće s peskom. To je još jedan dokaz da je Sarajevu potrebna inostrana tehnička pomoć. Javnost pokazuje veoma malo interesa za ogromne tehničke probleme s kojima je suočen muzej. Gospođi Wenzel je rečeno da je od početka rata ona prvi strani stručnjak koji se interesovao za sudbinu muzeja.

5. KULTURNA UDRUŽENJA (iz predratnog perioda)

Kulturno društvo Muslimana Preporod

prof. dr Enes Duraković, predsednik

Muharun Hasanbegović, generalni sekretar

Enes Pelidija, predsednik Upravnog odbora

Munib Maglajlić, direktor Zavoda za književnost pri Centru za bosansko-muslimanske studije (KDM Preporod)

Ostali članovi: prof. dr Enver Imamović (istoričar umetnosti i arheolog), Azra Begić (istoričar umetnosti), prof. dr Muharem Nezirović (lingvista i hebraista), Alija Isaković (pisac i filolog), Muhidin Palesić.

Članovi društva su želeli da potvrde da oni jesu Muslimani, ali da se u suštini osećaju Evropejcima i da su duhovno manje skloni islamskim zemljama nego, recimo, Austriji.

Jedna od inicijativa, predložena tokom posete gde Wenzel, jeste da Preporod bude posrednik između mostarskog zavoda za zaštitu spomenika i srodnih muslimanskih organizacija s kojima taj Zavod ima problema. Mostarski Muslimani se osećaju odgovornim za džamije u Mostaru i žele da ih obnove kako oni žele, bez uplitanja tehnički superiornog Zavoda. Zavod je želeo da uspostavi saradnju s tim Muslimanima, ali oni to nisu dozvolili. Preporod ima puno razumevanje za stav zavoda i smatra da bi mogao da utiče na organizacije mostarskih Muslimana.

Hrvatsko kulturno društvo napredak

prof. dr Franjo Topić, predsednik

La Benevolencia smeštena u Jevrejskoj opštini Sarajevo:

Jakica Finci, predsednik

David Kamhi, potpredsednik

Tokom rata, 1992. godine, jevrejska organizacija organizovala je festival "Sefarad 92" u znak obeležavanja 500-godišnjice progona Jevreja iz Španije, kako bi pokazala da se mešovita muslimansko-hrvatsko-srpska kultura u Sarajevu zasniva na zlatnom periodu španske kulture. Jevrejsku kulturu u Sarajevu smatraju jednom od prvih veza između Bosne i Evrope.

U Staroj sinagogi iz XVI veka smešten je muzej čija konstrukcija u junu 1993. godine nije bila oštećena.

6. KULTURNE ORGANIZACIJE (od 1992. nadalje)

Asocijacija za interkulturene aktivnosti i spašavanje nasleđa Republike BiH – AIASN:

Mevlida Serdarević, predsednik

Edina Vlasić, sekretar

Osnivači: Azra Begić, Snežana Mutapčić, Enver Imamović i Nihad Čengić

Rad grupe počeo je organizovanjem pakovanja i pohranjivanja pokretnih spomenika od kulturnog značaja i prikupljanjem informacija o šteti nanetoj nepokretnim spomenicima u meri u kojoj su okolnosti to dopuštale.

U dopisu od 30. marta 1993. godine predsednik je naveo da je sačuvano sledeće:

- (1) Sarajevska Hagada i drugi pokretni eksponati iz Zemaljskog muzeja;
- (2) filmska i kinematografska građa vezana za proizvodnju filmova u BiH, odneta iz studija u Jagomiru dan pre srpske okupacije;
- (3) neke knjige koje nisu izgorele u požaru u biblioteci Orijentalnog instituta, gde je većina izgubljena;
- (4) rukopisi i knjige iz Gazi Husrev-begove biblioteke (ukupan fond);
- (5) najvažniji materijal i periodika iz Narodne i Univerzitetske biblioteke pre nego što je Vijećnica izgorela;
- (6) pokretne dragocenosti iz Hadži-Sinanove tekije;
- (7) slike iz Mitropolije Srpske pravoslavne crkve;
- (8) eksponati iz Gradskog muzeja i Despića kuće;
- (9) dokumentacija iz Državnog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, kao i iz niza drugih, manje poznatih biblioteka i zbirki.

U avgustu 1992. godine ova grupa počela je sve više da se bavi dokumentovanjem: (a) inventarom onoga što je sačuvano i mesta gde je pohranjeno; (b) dokumentovanjem štete i okolnostima oštećenja; (c) dokumentovanjem onoga što je opljačkano; (d) dokumentovanjem saznanja o spomenicima koji su nestali pre rata; i (e) procenom vrednosti i pravom prirodom onoga što je nepovratno izgubljeno.

AIASN je, uprkos tome što je to jedno nezavisno i nepolitičko udruženje građana Sarajeva, predložio da se informacije do kojih je došao upotrebe za informisanje javnosti, kako u Bosni, tako i u inostranstvu, kad god je moguće putem štampe, o situaciji u Bosni u vezi s napadima na kulturnu baštinu. Stoga je bilo potrebno napraviti studiju o stavci (d) gore kako bi se svetska pažnja skrenula na činjenicu da je napad na BiH bio planiran dosta unapred: prebacivanje iz Sarajeva u Beograd najvrednijih knjiga iz biblioteke Jugoslovenske narodne armije počelo je još 1988. godine. Otad su razni pojedinci iz sarajevskih ustanova, biblioteka i muzeja, uključujući neke koji su bili odgovorni za čuvanje kulturne baštine, javno iznosili iz Bosne predmete od vrednosti, naročito one vezane za pravoslavnu crkvu.

Pošto je uništavanje nepokretnih spomenika dostiglo ogromne razmere, AIASN je počeo da povezuje svoj rad s radom Državne komisije za ratne zločine (vidi dalje u tekstu).

Državna komisija za ratne zločine:

Stepan Kljujić, predsednik

Zvonimir Topić, potpredsednik

Mirsad Tokača, sekretar

Ova organizacija proučava izjave očevidaca o povredama i šteti koje su pretrpeli Muslimani. Nešto informacija dobija od druga dva srodna tela: **Centra za prikupljanje podataka o stradanju Muslimana** iz Zenice (direktor Ragib Hadić) i slične organizacije iz Tuzle (direktor Rifat Kadić).

Međutim, te informacije na terenu treba da potvrde međunarodni stručnjaci kvalifikovani da procenjuju štetu.

Muslimanski akademski klub (MAK) "Bosanka"

Azra Begić, predsednik

Hamiseta Ibrišević, potpredsednik

Jasna Bakšić-Muftić, sekretar

Direktori: Mevlida Serdarević, Nermina Kurspahić (urednik književnog časopisa *Odjek*), Jasmina Musabegović (urednik u izdavačkoj kući *Svjetlost*)

Članovi: Emira Dragulj-Idrizović (arhitekta), Abasa Begić (sudija), Edina Vlasić, Tanja Najdhart (arhitekta), Snežana Mutapčić (istoričar umetnosti)

Ova organizacija je nastala tokom razgovora žena na ulici, koje su sebe nazvale makovima kraj puta. Najpre je postojala tendencija da se silovanje Muslimanki opiše kao "kontaminacija". Organizacija je osnovana s ciljem da se Muslimanke u sopstvenim očima uzdignu iznad takvog pristupa. Rat je vođen protiv kulture, a Muslimanka se smatra nosiocem kulture – riznicom bosanske tradicije – koja je stoga bila napadnuta. Među članicama su žene koje su aktivne u mnogobrojnim profesijama, naročito u sredstvima javnog informisanja, umetnosti i nauci.

Fond otvoreno društvo Soroš Bosna:

prof. dr Zdravko Grebo, izvršni direktor

Azra Begić, predsednik saveta direktora

Fond je osnovan početkom 1993. godine, kao ogranak Fondacije Soroš za Istočnu Evropu i bavio se mahom dostavljanjem humanitarne pomoći. Međutim, njegov zadatak nije usko definisan i on može da finansira razne poduhvate za koje utvrdi da su za opšte dobro u Bosni. U njegove interese može da spada i obezbeđivanje sredstava za kulturnu baštinu, mada se trenutno prvenstveno zanima za političke studije i izvođačke umetnosti.

7. UNIVERZITET

prof. dr Enes Duraković (filozofija)

dr Hamiseta Ibrišević (stomatologija)

prof. dr Enver Imamović (rimska i srednjovekovna arheologija)

prof. dr Muhamed Nezirović (filozofija, hebraizam)

8. DRUGO

Komisija za obnovu islamskih zajednica u Bosni:

Muharun Hasanbegović, član

Institut za istoriju:

Enes Pelidija

Muhidin Pelesić

Narodno pozorište, Sarajevo:

Alija Isaković, direktor

Udruženje bibliotekara BiH:

Edina Vlasić, predsjednik

(b) Dodatna napomena o kulturnim dobrima u Sarajevu

Muzej Srpske pravoslavne crkve (Ulica Maršala Tita)

Grada iz muzeja prebačena je u Beograd. Međutim, ništa od istorijskih dragocenosti iz same zgrade crkve nije zaštićeno ni sklonjeno – u junu 1993. godine gđa Wenzel je zapazila da se u njoj i dalje nalaze ikone iz XVII veka i stari ikonostas, svećnjaci od kovanog gvožđa iz XV i XVI veka i veliki broj starih duboreza. Projektil je probio krov crkve (koji je potom popravljen) i još jedan zid u dvorištu. Granate su ispaljene iz istog smera kao one koje su pogodile obližnje muslimansko teološko semenište.

Za dodatne informacije o situaciji u Sarajevu u junu 1993. godine vidi zaseban izveštaj g. Rogera Shrimplina.

IV. Diskusije, uključujući reakcije na predloge dr Kaisera (vidi Dok. 6869).

(a) 6. jun 1993. godine: sastanak u Međugorju s timom iz Mostara: Tihomir Rozić, Ivanka Ribarević i Tanja Mićević.

Što se tiče **predloga da mandat mirovnih snaga UN uključi zaštitu kulturne baštine**, Tihomir Rozić je preporučio da njihovi stručnjaci idu s vojnim grupama u istočnu Bosnu; te grupe bi mogle da savetuju jedna drugu.

Što se tiče **razmene stručnjaka**, Tihomir Rozić smatra da treba podsticati slobodnu cirkulaciju svih zainteresovanih za kulturu unutar teritorija svih zaraćenih strana. Srbe treba pozvati da pregledaju stanje pravoslavnih spomenika u Hercegovini, kao i da ljudi poput njega mogu da procene stanje muslimanskih spomenika u istočnoj Bosni. On sam je student sarajevskog arhitekta Nedžata Kurte, i veoma ga zanima šta se zaista zbiva s islamskim i drugim spomenicima u istočnoj Bosni.

Drugi predlozi su prihvaćeni, ali su izneta dodatna zapažanja:

Zajedno s stalim spomenicima kulture treba proučavati i etnografsko stvaralaštvo. Ivanka Ribarević je zabrinuta za zanatlije u određenim ugroženim područjima koji izrađuju predmete specijalne namene, kao što su očigledno čuvene stolačke bisage i bisagdžije.

Mostaru je potrebna pomoć iz neposredne okoline, na primer Splita i drugih centara u Dalmaciji koji bi Mostaru mogli da pomognu po pitanju konzervacije i nabavke novih knjiga. Joško Belamarić iz splitskog Zavoda za zaštitu spomenika rekao je da ne želi da prekorači granice nadležnosti između država time što bi Split, koji je u Hrvatskoj, pomagao Mostaru, koji je u Bosni. Međutim, on je bio voljan da više učini za Mostar i ponudio je da se splitski Zavod upotrebi kao prihvatni centar za knjige koje će se prikupljati za Mostar i drugi materijal o kojem će biti dogovoreno.

Tihomir Rozić je ukazao da je potrebno uspostaviti informativni lanac između svih kulturnih organa širom Bosne, pa čak i šire, na susednim područjima. Na svim područjima su ljudi željni informacija o tome šta se na drugim ratnim područjima dešava s njima bliskom kulturom.

Postoji potreba za decentralizovanim centrom za Bosnu izvan ratne zone. Veze u Bosni jednostavno ne rade. Možemo li sada računati na Sarajevo kao centar? Tihomir je želeo da se centar privremeno formira u Međugorju, dok ne prestane opsada Sarajeva. U Međugorju se lako može naći kancelarijski prostor u kojem se mogu instalirati telefaks mašine. U Međugorju se nalazi UNPROFOR, a hodočašća obezbeđuju stalne mogućnosti transporta.

Na to pitanje je kasnije odgovorila Mevlida Serdarević iz sarajevskog Zavoda za zaštitu spomenika, koja je rekla da postoji centar izvan ratne zone, i to u Londonu.

Ivanka Ribarević je snažno zastupala stanovište da članovi tog lanca treba da pripadaju nekoj organizaciji koja će ih primereno plaćati. Niko od njih iz Mostara već mesecima nije dobio platu; želja da se posao dobro obavi ponovo se mora dovesti u vezu s tim da ljudi rade onoliko koliko im treba za život.

“Mostar Urbicid” je finansiralo udruženje Hercegovaca “Herceg Stjepan” iz Zagreba. Možda bi takve organizacije mogle da učestvuju u isplati dnevnih troškova kulturnih projekata.

Što se tiče lanca kulturnog informisanja, novac se mora slati i u manje centre, a ne samo u centralna područja kontrole. I tom prilikom je izražena ogorčenost na račun Sarajeva koje je neaktivno i verovatno želi da se domogne vlasti i finansijskih sredstava za veće područje nego što može da kontroliše s obzirom na opsadu u kojoj se nalazi.

Tačno je da veliki broj ljudi (mada ne svi) iz Sarajeva smatra da bi trebalo da imaju centralnu vlast nad ostalim delovima Bosne, mada trenutno očito nisu u kontaktu.

Zabrinutost za muslimanske grupe i potreba za arbitražom između tih grupa i Zavoda. To pitanje je pomenuto u Kaiserovom izveštaju i ponovo je pokrenuto. Postoji bojazan da obnova bude prenagljena ili neadekvatna. Međutim, neadekvatna obnova se mahom toleriše kad je reč o privatnim stambenim objektima. Igor Fisković, koji je sada u Dubrovniku, pomenuo je tokom boravka u Splitu kako je primetio da veličina prozorskih ramova s ugrađenim staklima koji se na područje Dubrovnika donose iz Slovenije, ne odgovaraju prozorskim otvorima na tradicionalnim primorskim kućama, tako da ljudi u primorju moraju da proširuju otvore kako bi ugradili nove prozore.

(b) 16. jun 1993. godine: sastanak s Muslimanskim kulturnim društvom "Preporod" u Sarajevu

Članovi "Preporoda" su se jednoglasno složili da po potrebi posreduju, jer u potpunosti saosećaju s mostarskim Zavodom i smatraju da bi svakako mogli da utiču na lokalne islamske grupe u Mostaru i da, ako bude potrebno, pozovu Reisa, verskog poglavara bosanskih Muslimana, da smiri stvar po tom pitanju. Reis je zapravo pun saosećanja i zainteresovan za kulturu.

(c) 8. jun 1993. godine: sastanak u Splitu

Dana 8. juna 1993. godine tim iz Mostara odvezao je gđu Wenzel u Split, gde je o tim pitanjima trebalo da održi konferenciju sa Joškom Belamarićem, direktorom Zavoda za zaštitu istorijskih spomenika Splitske župe.

U vezi s Kaiserovim predlozima Belamarić je rekao sledeće: "Moramo da imamo ljude zadužene za kulturu, koji će ići s UNPROFOR. Nemamo pojma šta se dešava na srpskoj teritoriji koja se graniči s Dalmacijom – na primer, u Kninu i Biskuplju. U Kninu se gradi aerodrom u dolini koja je veoma interesantna s arheološkog stanovišta. Tamo nema arheologa koji bi ispitali tu dolinu, što bi moralo da se učini kad je reč o takvom poduhvatu."

"Ne znamo ništa o Jajcu. Trebalo bi poslati međunarodnu grupu da ispita stanje u Jajcu; radi se o mešavini rimskih, srednjovekovnih i islamskih spomenika različitih datuma, koji su od izuzetnog značaja. Nažalost, u Hrvatskoj se govori samo o sudbini hrvatskih spomenika. O sudbini spomenika u Kninu, koji drže Srbi, čuje se samo slučajno. Splitski Zavod je tamo nakon zemljotresa obnovio srednjovekovnu crkvu sv. Ante. Ona je sada potpuno uništena, a parcela na kojoj se nalazila navodno je asfaltirana i pretvorena u pijacu. Niko nije otišao da vidi šta se zapravo dogodilo."

UNPROFOR u okviru svojih snaga mora da ima specijaliste koji bi mogli da odu na ta mesta i izveste o tome šta se radi i šta je učinjeno. U Splitu su u jednom trenutku pokušali da UNPROFOR daju spisak šta sve treba pregledati. UNPROFOR bi trebalo zadužiti da pregleda spomenike sa spiska koji dobije. Međutim, oni nisu hteli da preuzmu odgovornost.

(d) 17. juna 1993. godine: kulturna udruženja u Sarajevu

Kaiserovi predlozi dalje su razmatrani 17. juna u Sarajevu, na sastanku izvesnog broja odabranih članova mnogobrojnih kulturnih udruženja u Sarajevu. Izveštaj i preporuke koji su predati direktoru Državnog zavoda za zaštitu spomenika Sejdaliji Mustafiću, prevela je Azra Begić, kustos Umjetničke galerije u Sarajevu i direktor upravnog odbora fondacije Soroš za Bosnu.

Okupljeni su podržali sve predloge iz Kaisarovog izveštaja, ali su želeli da dodaju da negde treba istaći da razaranje **nije** posledica ovog rata već njegov **cilj**, tokom kojeg su i kultura (spomenici) i nosioci i naslednici kulture (žene, koje moraju biti nekakva vrsta biblioteke, učeći decu o kulturi u kojoj žive, i deca) bili meta uništavanja.

Ne treba praviti razliku između humanitarnih i kulturnih zločina, a humanitarna pomoć mora da ima još jedan aspekt, a to je pomoć u vezi sa spomenicima. Najdirektnije, treba uzeti u razmatranje ponovnu izgradnju istorijskih stambenih celina, kao što su mahale.

Sejdalija Mustafić je preklinjao da Savet Evrope upotrebi sav raspoloživi uticaj na generalnog direktora UNESCO kako bi se poništili ili ponovno razmotrili zaključci sa sastanka UNESCO, na kojem su oni (Boutros Ghali) rekli da nema odgovarajućih uslova za posetu direktora UNESCO Sarajevu. Potrebno je da dođe neko kao što je generalni direktor UNESCO ili neki istaknuti predstavnik. Želeli bi da se u Sarajevu oformi mala ćelija UNESCO koja će se baviti gubicima širom Bosne.

(e) Sastanak sa zamenikom ministra za arhitekturu i urbanizam, Sarajevo

I g. Shrimplin i gđa Wenzel prisustvovali su sastanku stručnjaka za kulturu u kancelariji zamenika ministra za arhitekturu, prostorno planiranje, urbanizam i nasleđe **Mustafe Dizdarevića**, koji je u srećnija vremena bio lično zadužen za projektovanje više od 11.000 stanova u Sarajevu. Diskusiju o budućnosti sarajevske kulture predvodili su ministar i gđa Mevlida Serdarević iz Udruženja za interkulture aktivnosti i spasavanje kulturne baštine Bosne i Hercegovine (organa koji funkcioniše paralelno s aktivnostima BHHR u Londonu).

Ministar je ponovo uputio, sada već ustaljeni, **apel da se u Sarajevo pošalje stalna stručna misija** – specijalna misija UNESCO – koja bi se konkretno bavila istorijskim spomenicima i savetovala lokalne arhitekte i konzervatore šta da učine i gde da potraže dodatnu potrebnu pomoć. On je tvrdio da Sarajevo još ne raspolaže tačnim podacima, ali da se veruje da je 90% tih spomenika uništeno ili teško oštećeno. Strani stručnjaci bi sada trebalo da otpočnu proučavanje gubitaka, kako bi ti spomenici mogli valjano da se stabilizuju dok ne bude moguća njihova obnova. Njegov je utisak da Sarajevu nisu zaista potrebni strani stručnjaci po pitanju objekata koji nisu kulturni; sarajevske arhitekte mogu i same da učine on što je potrebno drugim vrstama objekata.

Nažalost, skoro je nemoguće da Sarajlije na ovo skrenu pažnju svetske javnosti kao na jednu od svojih osnovnih potreba. Što bi se reklo, “jedan arhitekta manje ili više na ulicama Sarajeva nije vredan medijske pažnje”.

Postavljeno je i uobičajeno neprijatno pitanje, ovog puta upućeno Rogeru Shrimplinu: “Zašto niko ništa ne učini?”

Gospodin Shrimplin je odgovorio sledeće:

“1. **Troškovi.** UNHCR zna koliko miliona dolara košta održavanje života u Sarajevu. Ti troškovi bili bi još veći ukoliko bi se pokrenula dodatna nastojanja da se kulturnoj baštini u Sarajevu pruži konkretnija pomoć.

2. **Velika količina ljudstva.** Opšte je mišljenje da bi bilo potrebno više vojnika UN nego što je iko spreman da obezbedi.

3. **Veći deo Evrope ne uviđa intenzitet mržnje koja ovde vlada.** Ljudi obično zbog toga ustuknu. Povremeno dođe do izražaja divlja, drevna mržnja između Irske i Engleske, ili među Baskijcima na jugu Francuske. Ali ovakav stepen žestine ne možemo da razumemo.”

Ministar Mustafa Dizdarević je na to rekao sledeće: “Mi vidimo da postoji opšte uverenje da su svi loši. Svet nekako nije u stanju da razume – možda zbog pogrešno usmerenih članaka – da se radi o uništavanju jednog konkretnog naroda. Čak i da jeste tako, ovde je broj Muslimana toliki – možda oko dva i po miliona – da se ne mogu svi poubijati. Ali, čak i da pretpostavimo da Muslimani prežive, veoma je teško prihvatiti da se u srcu Evrope događaju sve ružne stvari koje se ovde događaju. Uništavanje naše baštine – što je deo genocida – jeste uništavanje baštine u srcu Evrope. A Bosna, kao evropska država, na čijoj se tradiciji temelji naša muslimanska baština, starija je nego Hrvatska ili Srbija.

Hitno su nam potrebni sledeći vidovi pomoći:

- 1) informacije s okupiranih područja;
- 2) pomoć stručnjaka kako bi se spasilo ono što je ostalo;
- 3) pomoć stranih stručnjaka našim stručnjacima. Kod nas već postoje grupe ljudi organizovane kako bi se zaštitila baština, ali su im potrebni dodatni stručnjaci i tehnička pomoć.”

(f) Završna zapažanja Rogera Shrimplina

Dana 27. juna Roger Shrimplin je izneo još neka dodatna zapažanja zasnovana na gorepomenutim sastancima i drugim sastancima vezanim za arhitekturu kojima on jeste, a gđa Wenzel nije prisustvovala:

“Potrebno je prisustvo UNESCO u Bosni – kao prvo, radi istinskog pružanja pomoći u zaštiti spomenika i, kao drugo, radi nadzora nad trošenjem novca. Jer, novca će biti.

Kao treće – što je veoma bitno – ogorčenost Bosne zbog toga što ostatak sveta nije zainteresovan za ono što je snašlo njihove uništene spomenike zaista je velika i dobija i na veličini i snazi. Ako međunarodna tela odmah nešto ne učine kako bi pokazala da ozbiljno shvataju tu ogorčenost, ta međunarodna tela mogla bi biti suočena s kaznom. Po **našem** mišljenju, prioritet su **ljudi** koji stradaju, bez obzira na spomenike. Ali to nije i **njihovo** mišljenje. **Oni** totalno razaranje svojih spomenika uzimaju veoma ozbiljno. Vreme je da ozbiljno shvatimo njihov stav o onome što se događa s njihovom kulturnom baštinom.”

POSTSCRIPT

Smatramo da je to što Bosanci sebe smatraju Evropljanima, bilo da su Muslimani ili Hrišćani, od primarnog interesa za međunarodnu zajednicu. Na sastanku organizacije bosanskih Muslimana "Preporod" rečeno je da, ako bi zamenu za domovinu morali da biraju između država pod čijom su vlasti ranije bili, opredelili bi se za Austriju a ne za Tursku. Složili su se da je Austrougarska vladavina iz njih izbrisala osećaj da kao narod pripadaju Orijentu. Evropska, kao i hrvatska i srpska štampa, nastoje da ih prikažu kao orijentalne Muslimane, navodno zbog toga što bi to bio ubedljiv razlog za njihovo uklanjanje sa evropske scene. Međutim, malo ih je koji bi umeli da se ponašaju "orijentalno" na način koji se od njih izgleda očekuje.

Zapadna štampa je sklona da prikazuje bosanske seljake kako pate odeveni u narodne nošnje, uplakani pokraj grobnica. Stanovnike evropskog grada Sarajeva pak štampa rado prikazuje na samrti, mrtve ili na velikim mukama, kao odabrane žrtve gladijatorskih borbi, a ne kao dobro odevene Evropljane koji se bave opsežnim spektrom kulturnih aktivnosti (koji takođe nose vodu za svoje potrebe), što je prizor koji se viđa na svim sarajevskim ulicama. Mrtvi građani Sarajeva, ili oni na umoru lakše se mogu svrstati u Orijent.

Baš kao što je Sarajevo još uvek jedan živ evropski grad, čiji građani u najvećem broju uspešno preživljavaju nametnutu apokalipsu, preživljavaju je i sarajevski spomenici u gradskom jezgri. Mada su često oštećeni i potrebna im je pažnja, većina glavnih spomenika u Sarajevu i dalje je zadržala osnovne karakteristike ranijeg izgleda, **nisu** svi sravnjeni tako da izgledaju kao Mesečeva površina (mada pojedine zgrade na obodu starog dela grada imaju ta obeležja).

Naravno, neki spomenici su ostali u dosta dobrom stanju i iskušavaju sreću. Među njima su sačuvani objekti oko Zemaljskog muzeja i u njemu, zgradi iz austrijskog perioda koja stoji na liniji fronta i svakodnevno je izložena granatama i hicima iz pušaka. Svi kameni spomenici iz tog muzeja, pohranjeni u samoj zgradi i izvan nje, još uvek su tu, potpuno nezaštićeni, i zasad su većim delom u veoma dobrom stanju. Oni nisu zaštićeni jer je sedamdeset zaposlenih napustilo muzej, a od petoro koji su ostali niko nije obučen da valjano izvrši takvu zaštitu. Radi se o preko potrebnoj tehničkoj pomoći koja spada u nadležnost UNESCO.

C. NAPOMENA O RATNOJ ŠTETI U ZADRU

dr Marian Wenzel

1. Zvanični organ zadužen za spomenike

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Pave Čingrije 3, 57000 Zadar:

Miljenko Domjan, direktor

Pavuša Vežić, konzervator

2. Šteta koju je grad Zadar pretrpeo 1992. i 1993. godine.

(prema opisu profesora Ive Petriciolija, historičara i historičara umetnosti s Univerziteta u Zadru, tokom telefonskog razgovora iz Zadra 21. juna 1993. godine)

Kula (Bablja kula ili Bovo d'Antono), deo srednjovekovnog gradskog utvrđenja, pogođena je početkom rata kad je bombardovanje grada dostiglo vrhunac. Kula je sada obnovljena.

Crkva svetog Šimuna pogođena je dvema granatama, ali nije teže oštećena.

Katedrala svete Stošije, XIII-rani XIV vek, pretrpela je snažan udar granate velike razorne moći, čime je teško oštećena freska sv. Donata iz 1300. godine, koja je otkrivena tek 1986. godine. Ostali su samo oči, nos i usta.

Arheološki muzej je pogođen, ali je sada obnovljen.

Crkva svetog Krševana, posvećena 1175. godine, romanska građevina sa slepim arkadama na spoljnoj strani srednje apside, pogođena je granatom sa severne strane te apside, upravo tamo gde je romanska arhitektura najkompleksnija, usled čega je nastala velika rupa. Potom su uz spoljašnju stranu crkve, kao i uz fasadu katedrale naslagane vreće s peskom, ali ne pre nego što je crkvi naneta šteta.

Zgrade na Narodnom trgu, glavnom zadarskom trgu, mahom su iz perioda renesanse. Jedna granata pogodila je toranj iz XIX veka na zgradi **Lođe** (1562), u kojoj je nekad bio smešten gradski sud. On nije od velike umetničke vrednosti ali je sazidan od kvalitetnog kamena koji je sada teško oštećen.

Palača Grisogono-Vovo, prekoputa crkve sv. Šimuna, ponosila se izuzetnom prostorijom s ugrađenim ogledalima, u vrhunskom stilu iz XIX veka. Unutrašnjost - stolice, klavir i sva dekoracija od istorijske vrednosti – uništeni su dvema velikim granatama. To se dogodilo na samom početku rata-

Veća šteta najnovijeg datuma naneta je 6. juna. Početkom rata granatiran je **bastion Citadele** koji je potom obnovljen. Sada je ponovo granatiran i ponovo je teško oštećen.

Osim štete nanete javnim objektima u Zadru, znatnu štetu pretrpeo je i privatni sektor. Veliki broj **starih kuća u istorijskom gradskom jezgru** teško je oštećen, a izvestan broj, od kojih su neke srednjovekovne, potpuno je uništen. Na primer, jedna takva stara kuća se srušila 10. juna, nakon što je prethodne noći na grad palo pet granata.

Postalo je pravilo da se svake noći oko 23:00 časova na istorijski deo grada ispaljuje tri do šest granata. Takođe je i danju povremeno bilo granatiranja.

Mada je **Rimski forum** granatiran, **crkva svetog Donata** iz IX veka je zasad neoštećena.

Isto tako, **samostanska crkva svete Marije** iz XVI veka nije pogođena, iako je granata pala na okolne samostanske zgrade. Srećom, svi umetnički predmeti, uključujući dragocenosti od

plemenitih metala, koji su obično izloženi u tim samostanskim objektima, sklonjene su na sigurno.

Profesor Petricioli želeo je da istakne da mu se čini da se tom užasnom napadu na istorijske spomenike grada Zadra poklanja premala pažnja. Razaranje Dubrovnika izazvalo je ogroman gnev, ali Dubrovnik unutar gradskog kompleksa nema tako važne stare spomenike kao Zadar. Dubrovnik nema romaničke crkve niti bilo šta kao što je nedavno otkrivena ranohrišćanska bazilika pored crkve sv. Šimuna i njen južni zid s originalnom biforom. Crkva sv. Šimuna je dosad ostala dobro sačuvana samo zahvaljujući neverovatnoj sreći, ali bi se reklo da je i dalje neprestano u opasnosti.

3. Napomene Pavuše Vežića (10. jun 1993. godine)

Napomene se tiču dragocenosti pravoslavne crkve koje su Srbi odneli iz Zadra u avgustu, pre početka rata, i koje nikad nisu vraćene. Dragocenosti su prebačene u Beograd, pod lažnim izgovorima i prevarama koje su, reklo bi se, duže planirane.

Dragocenosti su odnete iz samostanskog arhiva Zadra, navodno da bi se u Beogradu održala izložba pravoslavnog blaga Zadra. Međutim, kad su stigli u Beograd, ti eksponati su izloženi na izložbi drugačije prirode – izložbi pravoslavnog blaga za koje se Zadar nije valjano brinuo. U Zadru se za taj novi pristup saznalo tek nakon što je dobijen katalog izložbe. Zadar je bio šokiran takvim pristupom posebno zato što je sve eksponate za izložbu lično pripremio Miljenko Domjan, visokostručni direktor zadarskog Zavoda za zaštitu spomenika, zajedno sa drugim vrhunskim zadarskim stručnjacima.

Taj novi pristup izložbi bio je tim više zapanjujući što su srpski stručnjaci učestvovali u restauraciji tih eksponata o trošku Hrvatske. Hrvatska ih je bila pozvala da dođu i radi konsultacija u vezi s izvesnim projektima koji su uključivali restauraciju fresaka, u čemu su Srbi naročito stručni. Zadar je, kao gest dobre volje, pozajmio Srbiji eksponate vezane za pravoslavlje radi izložbe u Beogradu. Srbi su ih uveravali da će svi eksponati biti vraćeni po završetku izložbe. Naposljetku je izložba postavljena na gore opisan način, a eksponati nikad nisu vraćeni.

Po mišljenju Pavuše Vežića, još je gore to što to vizantijsko pravoslavno blago najvećim delom nije srpsko i oduvek je bilo vlasništvo grada Zadra. Pravoslavna crkva u Zadru sazidana je o trošku grada za potrebe grčkih trgovaca koji su u XVI veku poslovali se Venecijom. U to vreme i sam Zadar pripadao je Veneciji. U XVIII veku grad je tu pravoslavnu crkvu dao na korišćenje sve većoj srpskoj pravoslavnoj zajednici i omogućio joj pristup grčkom vizantijskom verskom blagu koje je pravoslavna crkva u Zadru dotad prikupila i koji je grad čuvao kako bi se u toj pravoslavnoj crkvi nastavilo bogoslužjenje.

D. NAPOMENE O POSETI SARAJEVU

u cilju pregleda štete nanete kulturnoj baštini i procene mogućnosti

sprovođenja programa obnove/restauracije

jun 1993.

Roger Shrimplin,

predsedavajući Komiteta za istočnu Evropu

Royal Institute of British Architects

Uvod

1. Poseta je trebalo da traje od nedelje, 13. juna do utorka, 15. juna 1993. godine, ali su znatni problemi vezani za tamošnju situaciju prouzrokovali neplanirane izmene tog programa. U stvari, u nedelju, 13. juna bili su otkazani letovi između Splita, Hrvatska, i Sarajeva, Bosna, a saobraćaj od sarajevskog aerodroma do centra grada nije funkcionisao tokom većeg dela ponedeljka, 14. juna, zbog borbi u blizini aerodroma.

2. Iz istog tog razloga, kao i zbog pretnji upućivanih letelicama UNHCR, svi letovi UNHCR sa sarajevskog aerodroma bili su otkazani od utorka, 15. juna, popodne, do subote 19. juna, zaključno s tim danom.

3. Poseta je stoga trajala od ponedeljka, 14. juna, do nedelje, 20. juna, zaključno s tim danom. Odlazak sa sarajevskog aerodroma bio je u nedelju, 29. juna, ujutro.

4. Probleme vezane za posete Sarajevu ne treba potcenjivati. Osim snajperske vatre i granatiranja (iz artiljerije i minobacača), i manje dramatične poteškoće predstavljaju veoma velike prepreke za preduzimanje bilo kakvog ozbiljnijeg proučavanja. Samo je strana valuta (nemačke marke u gotovini) zaista od neke koristi i inače vlada velika nestašica svih potrepština. Čak je i nestašica hrane izuzetno velika i neki prehrambeni proizvodi jednostavno nisu dostupni lokalnom stanovništvu (na primer, sveže meso, voće, kafa i tako dalje). Što se tiče rada, do fotografskog materijala se praktično ne može doći, a čak je teško naći i papir za pisanje.

5. Sarajevska svakodnevica je komplikovana, zamorna i opasna.

Rezime o sastancima

6. Uprkos tome, ispostavilo se da je moguće razgovarati s predstavnicima izvesnog broja organizacija koje se bave brigom za kulturnu baštinu, uključujući Udruženje arhitekata Sarajeva, Arhitektonski fakultet u Sarajevu, Ministarstvo spoljnih poslova i Ministarstvo građevinarstva i razvoja.

7. Takođe je bilo moguće pregledati izvestan broj objekata u Sarajevu.

8. Ta poseta podudarila se s velikom konferencijom o rekonstrukciji (nazvanom "Strategija obnove") u hotelu "Holiday Inn" i mada stavovi nisu bili ni izbliza usaglašeni, bilo je očigledno da se, u celini posmatrano, stručnjaci i kreatori politike snažno zalažu za preduzetništvo na slobodnom tržištu i za obnovu grada i države u najkraćem mogućem roku nakon završetka sadašnjih neprijateljstava.

9. Slično tome, tokom posete Udruženju arhitekata Sarajeva (i diskusija s predstavnicima tog Udruženja) pokazalo se da su lokalne arhitekте voljne i sposobne da dokumentuju štetu nanetu kulturnoj baštini. U bliskoj budućnosti u Sarajevu treba da bude postavljena izložba koja će prikazati tu štetu, mada je ona trenutno odgođena jer nema struje (potrebne za štamparske mašine na kojima bi se štampao katalog izložbe).

Utisci i zaključci

10. Bez upuštanja u pojedinosti, ova poseta rezultirala je izvesnim brojem jasnih utisaka i zaključaka na osnovu kojih se mogu dati preporuke za akciju.

11. Kao prvo, jasno je da je Sarajevo veoma stradalo od napadača. Osim što ljudi stradaju zbog trajnih patnji i problema svakodnevnog života, naneta je i značajna šteta gradskom tkivu. Teško je oštećena infrastruktura (kanalizacija, dostava struje, telefonske usluge itd.). Većina zgrada je veoma oštećena a verovatno su sve zgrade pretrpele manji ili veći stepen oštećenja slomljena stakla itd.). Neke zgrade su potpuno uništene, uključujući drevne spomenike (kao što je biblioteka) i izvestan broj modernih zgrada čelične konstrukcije (kao što je zgrada "Unisa") koje su se u nekim slučajevima jednostavno srušile. Takođe je procenjeno da je tokom protekle godine uništeno 35.000 stambenih jedinica.

12. S druge strane, Sarajevo nije savršeno sa zemljom. Veliki broj zanimljivih i važnih objekata i dalje stoji i karakter grda ni izbliza nije uništen. Sasvim je moguće obnoviti grad i povratiti njegov istorijski karakter, ukoliko se uloži dovoljno vremena i energije stručnjaka i, naravno, novca.

13. U Sarajevu vlada mišljenje da je napad na fizičko tkivo grada deo smišljene politike stranog agresora (Srbije). Strah izazvan neprestanim bombardovanjem i posledice na gradske službe čine takve napade nekom vrstom "vojnog terorizma" koji nakon izvesnog vremena može da podrije moral u gradu. Sarajevo je zapadnoevropski grad, a ne izbeglički logor u trećem svetu, i ima veliki broj kako modernih tako i istorijskih spomenika (u njemu su 1984. godine održane Zimske olimpijske igre).

14. Verovatno stoga ne iznenađuje činjenica da stanovnici Bosne svih veroispovesti i porekla pridaju izuzetno veliki značaj zaštiti i obnovi kulturnog nasleđa. To je isticano na sastancima s ministrima i tokom konferencije o obnovi. Kulturna baština Bosne je naročito bogata i mešovita pa je i za "Jugoslaviju" i za Evropu u celini bitno da se ona po završetku rata što brže i što efikasnije povрати.

15. Uprkos poteškoćama, evidencija nanete štete vođena je prilično brižljivo, mada se pokazalo da je evidentiranje sve komplikovanije i tegobnije. Da bi se omogućio dalji rad potrebno je obezbediti materijal, ali su i arhitekте i predstavnici vlasti insistirali na tome da

tim stranih savetnika poseti Sarajevo i dâ svoje savete u vezi s restauracijom oštećenih objekata i organizacijom tog procesa.

16. U svakom slučaju, arhitekta i ostali koji se bave kulturnom baštinom u poslednjih petnaest mesecu si zapali u takvu izolaciju od kolega iz drugih zemalja da je poželjno da se uspostavi kontakt sa stručnjacima iz inostranstva da bi se pokrenule nove aktivnosti. Nema razloga da Ujedinjene nacije stave Bosnu u kulturnu izolaciju (koliko god da su uverljivi vojni argumenti), ali se tokom posete pokazalo da organizacije Ujedinjenih nacija verovatno neće podržati slanje kulturnih misija u Sarajevo, bar ne zvanično. Naravno, u stvarnosti su lokalni predstavnici Ujedinjenih nacija predusretljivi, ali bi bilo dobro ako bi bio poslan službeno sponzorisan i organizovan stručni tim.

Preporuke

17. U svetlu svega gorenavedenog može se izneti veći broj preporuka.

18. Kao prvo, valja istaći da UNESCO treba intenzivno da se uključi u promovisanje zaštite kulturne baštine u Sarajevu i da nastoji da se ono po završetku rata što pre obnovi.

19. U vezi s tim, bilo bi poželjno uključiti i druge međunarodne organizacije, kao što su UIA /Union Internationale des Architects – Međunarodna unija arhitekata/ i ICOMOS. Imajući u vidu da se Sarajevo nalazi unutar istorijskih granica Evrope, takođe bi bilo poželjno da evropske organizacije, kao što je Savet Evrope, preuzmu konkretniju ulogu u promovisanju zaštite i obnove kulturne baštine.

20. U Sarajevo bi što pre trebalo poslati delegaciju stručnjaka za kulturu, uključujući predstavnike arhitekata iz zapadne Evrope, ako je moguće pod okriljem UNESCO (ako ni zbog čega drugog, ono iz praktičnih administrativnih razloga), koji će imati konkretna program (uključujući sastanke s arhitektama i predstavnicima Vlade).

21. Ujedinjene nacije i Savet Evrope trebalo bi da počnu da se bave pitanjem finansiranja obnove Bosne, ne samo istorijskih, već i “običnih” objekata (stambenih i poslovnih objekata i fabrika) i urbane infrastrukture.

22. Da bi se podstaklo interesovanje i dobročinstvo privatnog sektora, kao i da bi se pojačalo interesovanje zvaničnih organa, treba obezbediti sredstva za niz izložbi koje bi bile postavljene širom zapadne Evrope, recimo preko arhitektonskih ustanova, s ciljem da se ilustruje i javnosti pokaže štetu nanetu kulturnoj baštini Bosne i Hrvatske.

E. KOORDINACIONI SASTANAK O KULTURNOJ BAŠTINI U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI

(Pariz, 28. jun 1993. godine)

1. Spisak učesnika

Parlamentarna skupština Saveta Evrope

Jacques BAUMEL (predsedavajući Potkomiteta za arhitektonsku i umetničku baštinu Komiteta za kulturu i obrazovanje)

Nic TUMMERS (generalni izvestilac o arhitektonskoj baštini)

Žarko DOMLJAN (predvodnik specijalne gostujuće delegacije Hrvatske)

Colin KAISER (stručni savetnik)

Christopher GRAYSON (sekretar Komiteta za kulturu i obrazovanje)

Radna grupa za tehničku saradnju Saveta Evrope

André MEYER, predsedavajući (predsedavajući Savezne komisije za istorijske spomenike Švajcarske)

Christina VON ARBIN (šef Odseka Centralnog odbora za starine Švedske)

José Maria BALLESTER (šef Odeljenja za kulturnu baštinu)

UNESCO

Mounir BOUCHENAKI (direktor Odeljenja za materijalnu baštinu)

Gisèle HYVERT (stručni savetnik)

Međunarodni savet muzeja (ICOM)

Elisabeth DES PORTES (generalni sekretar)

Međunarodni savet za spomenike i istorijska mesta (ICOMOS)

Leo van NISPEN (direktor)

Fondacija ARCH (Art Restoration for the Cultural Heritage /Umetnička restauracija za kulturnu baštinu/)

Eric Chr. von HENRIKSEN (generalni sekretar)

Bosnia-Herzegovina Heritage Rescue Foundation

Marian WENZEL (generalni sekretar)

2. Rezime diskusije

Gospodin Baumel (predsedavajući Potkomiteta za arhitektonsku i umetničku baštinu) je otvorio sastanak istakavši njegovu izuzetnu prirodu. Po prvi put se okupio tako veliki broj organizacija koje se bave kulturnom baštinom u bivšoj Jugoslaviji. One dele zabrinutost za tu baštinu i ukoliko njihove akcije budu koordinisane, nešto će moći da se postigne. Prvenstveni cilj sastanka je razmena informacija. On je pozdravio rad stručnog savetnika dr Kaisera, koji je pratio aktivnosti raznih organizacija i događaje na licu mesta u Hrvatskoj i BiH. Besmisao onoga što se tamo događa ne da se pojmiti: ljudi i žene umiru, a njihov nezamenjivi kulturni identitet se uništava, dok Evropa i međunarodna zajednica stoje po strani.

Doktor Wenzel se upravo vratila iz posete Mostaru i Sarajevu. Ona je stručnjak za srednjovekovnu arhitekturu Bosne, a s njom je bio g. Roger Shrimplin, predsedavajući Komiteta za istočnu Evropu u okviru Royal Institute of British Architects i stručnjak za arhitekturu novijeg datuma. Njih dvoje su prvi stručnjaci za kulturnu baštinu koji su posetili Sarajevo otkako je počela opsada i njihova poseta je očigledno podigla moral kulturnih radnika na licu mesta.

Veliku količinu pomoći potrebno je dostaviti odmah i pre kraja rata: informacije o standardnom sistemu procene štete; savete u vezi sa zaštitom fasada; savete o prioritetima pri korišćenju oskudnih raspoloživih resursa; uspostavljanju mreže kontakata između stručnjaka unutar BiH i na okolnim područjima; formiranju baze neposredno izvan ratne zone kao sabirnog centra za materijal, stručno znanje i informacije (pomenuti su Split i hodočasnički centar Međugorje); i razvijanje koridora za kontakt s ljudima.

Bosanski predstavnici su podržali ideju da se u timove UNPROFOR kao posmatrači uključe stručnjaci za kulturnu baštinu, ali čini se da tu ideju UNPROFOR uglavnom ne prihvata.

Još jedna pomenuta mogućnost vezana za BiH jeste da se za posmatrača koji se bave kulturnom baštinom izdejstvuje ulazak na teritorije pod kontrolom Srba i izlazak iz njih.

Tehnička pomoć i interesovanje su sada od osnovnog značaja za moral unutar BiH. Sve je veća ogorčenost zbog toga što spoljni svet ima sopstvene prioritete i što odbija da prihvati brigu o BiH i njenim spomenicima. Humanitarna pomoć ne treba da bude ograničena na hranu, lekove i ćebad. Ljudi se bore za svoj kulturni identitet.

[Pismeni izveštaji dr Wenzel i g. Shrimplina su u celini navedeni gore, u odeljcima B, C i D]

Doktor Kaiser (stručni savetnik) pozvao se na tri izveštaja koje je dosad sastavio o ratnoj šteti nanetoj kulturnoj baštini Hrvatske i BiH *[vidi Dok. 6756 i 6869; i odeljak A, gore]*. Borbe se nastavljaju a informacije su neujednačene. Još uvek se veoma malo zna o tome šta se dogodilo na područjima u Hrvatskoj koja su pod srpskom kontrolom (ima glasina da je crkva sv. Ante u Kninu buldožerima srušena sa zemljom), kao i u BiH, pa i u samoj Srbiji.

Rušenje džamija u Banja Luci u maju 1993. godine govori o tome da se kulturno čišćenje nastavlja iza linija fronta, kao što će se verovatno nastaviti čak i kad borbe prestanu. Postoji stvarna opasnost da će se razaranje proširiti na područja koja su dosad bila pošteđena, kao što je područje Maglaja.

Situacija u Mostaru je posebno zapaljiva. Taj grad smesta treba uvrstiti na spisak ugrožene svetske kulturne baštine UNESCO, jer se nalazi na liniji fronta između snaga HVO i BiH. Tamo ima dosta vandalizma.

On je apelovao da na lice mesta dođu međunarodni posmatrači koji se bave kulturom – koji bi razgovarali sa stručnjacima i lokalnim vlastima i naveli ih da spreče dalje razaranje baštine. Treba organizovati i podršku za radove na obnovi. Pokrenuta je međunarodna kampanja za Narodnu i univerzitetsku biblioteku u Sarajevu koja je spaljena početkom rata.

Gospođa Des Portes (generalni sekretar ICOM) pozdravila je nastojanje Skupštine da podstakne razmenu informacija i koordinaciju međunarodne akcije. Situacija je zaista dramatična pošto se u sukobima kulturna baština koristi kao meta, zbog čega je ICOM napustio svoju uobičajenu ulogu profesionalne organizacije. Na osnovu rezolucije usvojene na poslednjoj sednici, formirana je interventna jedinica koja zajedno s Centrom za dokumentaciju u Zagrebu razmatra šta je najbolje učiniti. Sastavljaju se spiskovi stručnjaka i ispituju mogućnosti finansijskih i logističkih akcija. Kad se obezbede sredstva očekuje se da će biti moguće poslati misiju stručnjaka.

Problem je u tome kako povezati kulturnu i humanitarnu pomoć. Ne reaguju sve humanitarne organizacije s odobravanjem. Potrebno je izneti uverljivije argumente utemeljene na značaju baštine za kulturni identitet onih koji su uključeni u sukob.

Doktor Meyer (predsedavajući Radne grupe za tehničku saradnju Saveta Evrope i predsednik Savezne komisije za istorijske spomenike Švajcarske) pozdravio je mogućnost da se tokom sastanka razmene stavovi, kao mogućnost koordinacije. Njegova radna grupa se slaže sa stavom da humanitarna pomoć treba da obuhvata i zaštitu kulturne baštine: etničko i kulturno čišćenje su povezani.

Radna grupa je izradila konkretan akcioni plan u vezi s baštinom u Hrvatskoj. S obzirom na ograničena raspoloživa sredstva, naglasak je stavljen na aktivnosti koje bi drugima mogle da daju podstreka. Plan uključuje sledeće: (a) da se u Zagrebu u septembru 1993. godine organizuje višenamenska radionica na temu prioriteta, pravne regulative i tehnika konzerviranja, na kojoj će biti pet ili šest stranih stručnjaka i 50 hrvatskih učesnika; i (b) tri slučaja direktne tehničke pomoći – adaptacija zamka Ludbreg kako bi služio kao depo za umetnička dela, obnova banjanskih objekata u Lipiku i strategije za promovisanje utvrđenog grada Tvrdža.

On je izjavio da se nada da će biti moguće podstaći pojedinačne države da pruže pomoć na bilateralnoj osnovi.

Gospođa Von Arbin (Radna grupa Saveta Evrope i šef Odseka Centralnog odbora za nacionalne starine Švedske) istakla je da je i radna grupa razgovarala o mogućnosti da se takav akcioni plan primeni i u BiH. Cilj radionica jeste da se lokalnim stručnjacima pomogne da pomognu sami sebi.

Doktor Von Henriksen (generalni sekretar Fondacije ARCH) izrazio je žaljenje zbog toga što je trebalo da prođu dve godine od početka rata da bi se međunarodne organizacije okupile i pokušale da koordinišu svoje aktivnosti u vezi s kulturnom baštinom u Hrvatskoj i BiH. Čak ni sada nisu prisutni predstavnici svih relevantnih organizacija.

Potrebno je izbeći preklapanja i odstraniti izvesne predrasude. Na primer, Hrvati nisu neupućeni u tehnike konzerviranja, pa bi međunarodna zajednica mogla da utvrdi praktična polja na kojima bi mogla da deluje koristeći već raspoloživo umeće.

Fondacija ARCH je osnovana pre dve godine, kad je izbio rat, s konkretnim ciljem da se ode u Hrvatsku. Prvu konferenciju o zaštiti kulturne baštine organizovala je u decembru 1991. godine (u saradnji s austrijskim Kunsthistorischesmuseum), a u Zagrebu je tokom 1992. godine održala kurs za 27 polaznika o tehnikama zaštite umetničkih dela u slučajevima opasnosti (evakuacija, skladištenje, kontrola klimatskih uslova i provizorno postupanje s oštećenim predmetima). Planirano je da se tokom 1993. godine održe tri kursa, u Splitu, Dubrovniku i Beogradu tokom kojih bi se 45 konzervatora uputilo u nove tehnike konzerviranja. Bojeći se da će doći do preklapanja s radionicom koju je najavila Radna grupa Saveta Evrope.

Još jedno polje na kojem postoji opasnost od preklapanja vezano je za glavni plan za Dubrovnik na kojem izgleda radi šest ili sedam nezavisnih organizacija. Očigledno je da je potrebna sveobuhvatna koordinacija.

Organizacije bi trebalo da prouče svoje postojeće programe i razmotre kako bi se oni mogli primeniti na situaciju u Hrvatskoj i BiH. Jedna mogućnost mogla bi biti da se područja koja predstavljaju značajne prirodne resurse zaštite od nekontrolisanog razvoja turizma.

Druga je da se obezbedi odgovarajući materijal (na primer, kreč za popravke izrešetanih fasada koje mogu da izvedu lokalne zanatlije).

Potrebno je više sredstava kako bi stručnjaci mogli da se konsultuju među sobom. On se snažno zalaže za ideju lokalne centralne kancelarije (na primer, u Splitu) koja će koordinisati međunarodne napore.

Gospodin Bouchenaki (direktor Odeljenja za materijalnu baštinu UNESCO) podsetio je na činjenicu da je dr Kaiser kao posmatrač UNESCO zajedno s Brunom Carnezom proveo u Dubrovniku mesec dana u decembru 1991. godine, kada je grad prvi put granatiran. Njihovi tadašnji apeli i njihovo prisustvo pomogli su da se Dubrovnik stavi na spisak ugrožene svetske baštine. Posle toga je UNESCO svoje napore usredsredio na njegovu zaštitu.

Istovremeno, na opštijem nivou, UNESCO je zajedno s vladom Holandije istraživao načine da se da veća težina Konvenciji o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba (Haška konvencija iz 1954. godine). Cilj je bio da Ujedinjene nacije dobiju dodatnu odgovornost da vode računa i o kulturnoj baštini i o civilnom stanovništvu.

Uprkos rezolucijama Izvršnog komiteta, UNESCO nije raspolagao sredstvima za efikasnu intervenciju na licu mesta. Nije uspeo da dođe ni do Mostara ni do drugih mesta u BiH. Informacije koje je Skupština prikupila i objavila nisu ni od kakve vrednosti za procenu dosad nanete štete.

Međutim, UNESCO je dao izvestan doprinos u vidu aktivnosti gde Hyvert. Uprkos znatnim odlaganjima, u Dubrovnik je poslata izvesna količina crepa. U Dubrovniku i Zagrebu održavani su sastanci sa stručnjacima kako bi se izradio akcioni plan za Dubrovnik i sastavio spisak prioriternih aktivnosti, pre svega kampanje za prikupljanje priloga. Takođe se priprema odlazak jedne misije u septembru 1993. godine pod vođstvom dr Wolfa Tochtermana (iz Odseka za ljudska naselja UNESCO) koja će pregledati sela i objekte tradicionalne arhitekture na području oko Dubrovnika.

Imajući u vidu ukupne probleme, te aktivnosti su izolovane. Međutim, potrebna je koordinacija međunarodnih napora. Kredibilitet međunarodnih organizacija zavisi od njihove sposobnosti da izvedu usaglašenu akciju u raznolikoj i složenoj situaciji.

Gospođa Hyvert (stručni savetnik Odeljenja za materijalnu baštinu UNESCO) potvrdila je značaj koordinacije na nacionalnom i internacionalnom nivou. Ona je bila zadužena za radnu grupu UNESCO koja je uključivala više organizacija ali se bavila isključivo srednjovekovnim gradom Dubrovnikom; tek poslednje nedelje njihov zadatak proširen je na ograničeno područje izvan gradskih zidina. Više od godinu dana ona je radila na planiranju programa obuke, pa očekuje da će hrvatske arhitekta, tehničari i konzervatori uskoro moći da se uključe u obuku koju će organizovati ICCROM i Sveučilište u Splitu. Pošto su dugo bili odsečeni od dešavanja na svom polju, lokalne konzervatore treba obučiti u vezi s novim tehnikama konzerviranja. Sledeće nedelje UNESCO će organizovati seminar o konzervaciji kamena, i ona se nada da će na njemu učestvovati stručnjaci iz Dubrovnika i drugih delova Hrvatske.

Gospodin Van Nispen (direktor ICOMOS) nije se pohvalio nikakvim programom u vezi s bivšom Jugoslavijom. ICOMOS je analizirao tamošnju situaciju i zaključio da njegovi pojedinačni članovi mogu da pruže značajan doprinos bivšoj Jugoslaviji u vidu tehničke pomoći, ali da organizacija kao takva ima drugi prioritet, a to je da se koncentriše na međunarodna nastojanja u vezi s kulturnom baštinom i koordiniše ih kako bi ona dostigla nivo koji imaju međunarodna podrška i ulaganja u zaštitu životinjskog sveta. To će biti centralna tema Međunarodnog konzervatorskog sajma koji će se 1994. godine održati u Amsterdamu. Ne bi bilo teško pronaći primere iz Libana, s Kipra i iz bivše Jugoslavije.

Što se tiče akcije u bivšoj Jugoslaviji on je smatrao da treba imati na umu dosadašnje znatno iskustvo UNESCO u vezi s organizovanjem misija na licu mesta.

Gospodin Domljan (predvodnik specijalne gostujuće delegacije Hrvatske u Skupštini) bio je na čelu hrvatskog Odbora za obnovu Dubrovnika koji je hrvatska vlada formirala nakon zemljotresa 1979. godine. Taj odbor je kontrolisao sve aktivnosti unutar grada i gđa Hyvert je bila njegov član. Ratna šteta naneta 1991. i 1992. godine dovela je do nove situacije. Baština je uzeta za metu.

On je pozdravio praćenje koje vrši dr Kaiser. Mada se poslednji izveštaj odnosio na BiH, ne treba smetnuti s uma da trećina Hrvatske nije pod hrvatskom kontrolom i da se ne zna

kakvo je stanje kulturne baštine na tim područjima. Naročito je bio zabrinut za Knin, gde je navodno tokom izgradnje aerodroma uništeno jedinstveno arheološko nalazište. Takođe je izrazio zabrinutost u vezi sa stanjem Nacionalnog parka Plitvice, koji je na Spisku svetske baštine, ali se nalazi u Krajini. Apelovao je da se na to područje pošalje međunarodna misija.

Takođe je neophodno proveriti tvrdnje Srba u vezi sa skladištenjem i tražiti da se konačno vrate zaplenjene umetničke zbirke vukovarskih muzeja.

On je ponovo predložio da se Komitet za kulturu i obrazovanje Skupštine ili ovaj Potkomitet sastanu u Hrvatskoj i detaljnije ispituju te probleme. Podsetio je prisutne da je šteta koja se sad nanosi baštini Hrvatske mnogo veća od razaranja koja je pretrpela u Drugom svetskom ratu.

Gospodin Baumel je izrazio žaljenje zbog toga što ni Savet Evrope ni vojne snage UN dosad nisu pokazali spremnost da osim humanitarnih problema u bivšoj Jugoslaviji, uvažavaju i kulturnu dimenziju. Izveštaji sredstava javnog informisanja i dalje se bave fizičkim pokoljem.

Taj deo diskusije on je zaključio tako što je zahvalio prisutnima što su doprineli ovom prvom pokušaju da se koordinira međunarodna akcija u vezi sa kulturnom baštinom u bivšoj Jugoslaviji.

On je istakao da postoji opšte slaganje u vezi sa sledećim:

- Potrebna je **redovna razmena informacija između organizacija koje se bave kulturnom baštinom u bivšoj Jugoslaviji**. Treba izbegavati dupliranje aktivnosti. Nakon ovog sastanka na jesen treba organizovati još jedan.

- **Treba omogućiti da stručnjaci posećuju predmetna područja i uspostaviti mreže kontakata onih koji se nalaze na licu mesta**. Jedan važan cilj tih misija bio bi da se oni koji su na licu mesta zaduženi za kulturnu baštinu uvere da imaju podršku i razumevanje međunarodne zajednice. Potkomitet za arhitektonsku i umetničku baštinu tražiće odobrenje Skupštine da se tokom leta **u Sarajevo i Mostar pošalje misija za utvrđivanje činjenica** i nada se da će mu se u tom pridružiti stručnjaci. Druge organizacije i stručnjaci treba da traže organizovanje paralelnih misija.

- Najvažnije je **formirati mali ali prikladno lociran koordinacioni centar** za operacije spasavanja kulturne baštine. Prvobitno bi bilo najzgodnije da se formira u Splitu (jer omogućava pristup i Mostaru i Sarajevu, ali i hrvatskom severnom primorju koje je i dalje izloženo žestokom bombardovanju). S **minimalnim brojem zaposlenih** takav centar bi ipak služio kao praktično polazište za koordinisanje međunarodne akcije i kao prihvatni centar za informacije. On bi takođe bio simbol brige međunarodne zajednice za kulturnu baštinu bivše Jugoslavije. Trebalo bi redovno objavljivati preglede aktuelne situacije i organizovati konvoje za neposredne potrebe (bilo da se radi o crepu, čekićima, ekserima ili plastičnim folijama). Savet Evrope treba podstaći da zvanično podrži takvu inicijativu. Mogu li hrvatske vlasti da obezbede prostorije?

- Uopštenije govoreći, **treba uspostaviti ljudski koridor** uporedo s koridorom za humanitarnu pomoć. Komitet za kulturu i obazovanje mogao bi sledeće jeseni da pokrene inicijativu za sveobuhvatniji pristup kulturnoj dimenziji (sredstva javnog informisanja, umetnici i druge kulturne aktivnosti). Stoga bi trebalo pokrenuti kampanju kako bi se stvorila osnova za pružanje pomoći kulturi i prikupljanje finansijske podrške.

Prisutnima je zahvalio na učešću i dodao da mu je žao što mora da napusti sastanak pre završetka.

Presedavanje je preuzeo **g. Tummers** (generalni izvestilac o arhitektonskoj baštini).

On je podsetio na paralelne poteze Skupštine u okviru Zapadnoevropske Unije (ZEU). Početkom 1991. godine on je predložio da se kulturni posmatrači Saveta Evrope uključe zajedno s vojnim snagama koje je ZEU trebalo da pošalje. Vojne snage su odgovorile da treba sačekati mir.

Postavlja se direktno pitanje korišćenja kulturne baštine kao mete u ovim sukobima. Toga je već bilo na Bliskom istoku i Kipru; najnoviji slučaj bio je Firenca. Potrebno je direktno proučiti implikacije takvog "ikonocida". Jedan od vidova istrage bilo bi ažuriranje Haške konvencija iz 1954. godine; drugi je da nadležnost Suda za ratne zločine koji se sada osniva treba da obuhvati zločine nad kulturnom baštinom.

Opštije pitanje, koje će biti pokrenuto tek kad se rat okonča, jeste da li treba obnavljati kulturnu baštinu. Da li je rekonstrukcija Varšave opravdana? I šta treba učiniti s ostacima novije kulturne baštine iz XX veka?

Gospodin Ballester (šef Odeljenja za kulturnu baštinu Saveta Evrope) pozdravio je priliku da se koordinišu akcije različitih organizacija koje se bave kulturnom baštinom bivše Jugoslavije. Problemi su direktni i potrebna je hitna akcija. On je pozvao prisutne da dostave operativne informacije o planovima kako bi se sastavio objedinjeni izveštaj.

Gospodin Grayson (sekretar Komiteta za Kulturu i obrazovanje Parlamentarne skupštine) istakao je da je cilj niza informativnih izveštaja Skupštine da se proceni situacija, prati tok događaja i evidentiraju aktivnosti različitih organizacija koje u tome učestvuju, uključujući različite nivoe aktivnosti Saveta Evrope. To je bio i razlog za sazivanje tog sastanka. Informacije iz izveštaja Skupštine treba kompletirati, a ne ponavljati ih.

Gospodin Von Henriksen smatrao je da bi predloženi koordinacioni centar u Hrvatskoj mogao da služi i kao baza za prikupljanje sredstava za slučajeve opasnosti. Treba imenovati stalnog predstavnika koji će koordinisati rad iz te baze.

Gospodin Domljan je pozdravio predložene programe za tehničku pomoć, probne projekte i seminare. Međutim, istinski problem predstavlja nedostatak novca. Ponuđeni su zajmovi (6.000 nemačkih maraka) i postoje zalihe crepa (200.000 u Dubrovniku), ali se ni jedno ni drugo ne mogu koristiti jer nisu dostupni privatnim licima; vlada je morala da odustane od te zamisli jer je preskupa. Stručnih radnika ima dovoljno, ali niko ne može da ih plati.

Gospođa Von Arbin se pozabavila pitanjem prikupljanja finansijskih sredstava i učešća javnosti. Ona se nada da će o ovom sastanku, tokom kojeg su se sve pristune organizacije pokazale kooperativnim, biti reči u javnosti kako bi se privukla međunarodna pažnja.

Gospodin Tummers se složio i izrazio nadu da će Savet Evrope i dalje moći da objavljuje redovne informacije o situaciju. Održavanje sledećeg sastanka zavisice od razvoja događaja tokom leta, ali ga nikako ne treba odlagati za posle jeseni.

Gospodin Von Henriksen je predložio da se taj sastanak održi u Splitu krajem avgusta, nakon predložene misije u Mostaru u Sarajevu.

Gospodin Grayson je skrenuo pažnju na praktične poteškoće te misije. Potrebno je dobiti odobrenje Skupštine (Odbor će se sastati 2. jula) i obezbediti vojnu pratnju (o čemu tek treba pregovarati). Treba znati da sve uključene organizacije treba da pokriju sopstvene troškove i misije i drugog sastanka.

Gospodin Tummers je završio sastanak istakavši da prvenstveni prioritet jeste da se u Mostar i Sarajevo pošalje misija za utvrđivanje činjenica u čijem će sastavu biti predstavnici Skupštine i stručnjaci. Drugi prioritete jeste da se krajem leta sazove drugi koordinacioni sastanak. Informacije o tome kako će se dalje postupati biće blagovremeno dostavljene.

F. ZAVRŠNA BELEŠKA

Na sastanku Odbora Skupštine od 2. jula 1993. godine odlučeno je da se ne odobri da u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu krajem jula ode tražena misija za utvrđivanje činjenica. Komitet za kulturu i obrazovanje (preko svog Potkomiteta za arhitektonsko i umetničko nasleđe i stručnih avetnika) i dalje spolja prati situaciju.

U okviru jedne paralalne inicijative, gđa Leni Fischer, predsedavajući Komiteta za kulturu i obrazovanje, zajedno s drugim članovima podnela je 1. jula 1993. godine Molbu za preporuke u vezi s kulturnom situacijom na teritoriji bivše Jugoslavije (vidi dokument 6889). Nadamo se da će to dovesti do sastavljanja izveštaja i razgovora širih kulturnih dimenzija: uključujući kulturnu baštinu, sredstva javnog informisanja, mlade, obrazovanje, visoko obrazovanje i istraživački rad, kao i umetnost i umetnike.